

บทที่ ๔

ความเป็นมาของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

อินเดียในยุคพุทธกาลมีความคิดเรื่องบุคคลในอุดมคติเป็น ๒ แนวด้วยกัน คือ ทางดานการเมือง ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิ ทางดานศาสนา ได้แก่ พระพุทธเจ้า บุคคลผู้จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หรือ พระพุทธเจ้านั้นเรียกกันว่ามหาบุรุษ^๑ พระมหาบุรุษมีลักษณะที่เป็นทั้งบุคคลธรรมดา และบุคคลผู้เหนือมนุษย์^๒ อันเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์ ในเวลาต่อมาความคิดเรื่องพระมหาบุรุษนี้แสดงให้เห็นว่า แก่ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ได้เริ่มมีมาแต่ก่อนพุทธกาลแล้ว

^๑ สภาพการเมืองของอินเดียเมื่อใกล้พุทธกาล มีลักษณะการปกครองเป็นราชอาณาจักรใหญ่น้อย มีสถาบันการปกครองที่มั่นคงแล้ว จึงได้เกิดความคิดเรื่องพระจักรพรรดิเจ้าโลก ที่จะมารวบรวมอาณาจักรเหล่านั้นครอบครองเป็นใหญ่เหนือพระราชาอื่น ๆ ทั้งหมด

สภาพทางศาสนา ความคิดทางศาสนาเจริญมากขึ้น นักคิดต่าง ๆ เริ่มมาสนใจความคิดทางปรัชญา เรื่องแก่นแท้ของชีวิตมากกว่าที่จะสนใจบูชาเทพเจ้าด้วยการบูชายัญอันเป็นคำสาเด็กด่าบรรพ์ เป็นผลให้เกิดความคิดเรื่องกรรม เรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เห็นโลกเป็นทุกข์ ในระหว่างนั้นจึงได้มีผู้พยายามแสวงหาความหลุดพ้นกันมาก และเป็นที่หวังกันว่า จะมีผู้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าผู้รู้ทางหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด

^๒ มหาปรินิพพานสูตร จักกวัตตีสีหนาทสูตร ลักษณะสูตรในทีมนิกาย เสลสูตร และพระสูตรอื่น ๆ ในมหาวรรคของคัมภีร์สุตตนิกาย.

* คำว่า โภธิสัตว์ ที่ปรากฏใช้ในคัมภีร์รุ่นแรกพุทธศาสนา ใช้ในข้อความแสดงประวัติพระโคตมสีหัตถะแต่ครั้งยังไมตรัสรู้ ต่อมาเมื่อเกิดความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์จึงได้ใช้หมายรวมถึงพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ เมื่อยังไมตรัสรู้ด้วย คำว่า โภธิสัตว์จึงกลายเป็นชื่อประเภทบุคคลผู้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์พุทธศาสนาช่วงการแตกเป็นสำนักต่าง ๆ คำว่า โภธิสัตว์ เป็นชื่อประเภทของบุคคลผู้บำเพ็ญคนหรือมีความมุ่งหมายที่จะบรรลุพระโพธิญาณ และในที่สุดเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ก็ได้เป็นแกนกลางหรือ หลักของพุทธศาสนาแบบมหายาน

ก. ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เดรวาท

๑. ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์คังเคิม

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว บรรดาผู้นับถือพุทธศาสนาต่างก็พยายามเพิ่มเติมประวัติและคุณสมบัติต่าง ๆ ของพระองค์ เพื่อทดแทนความรู้สึกที่ขาดศาสนา จึงเป็นเหตุให้ลักษณะของพระพุทธเจ้าเปลี่ยนแปลงจากบุคคลผู้รู้ทางหลุดพ้นแล้วสั่งสอนไปเป็นเทพเจ้า

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ย่อมสัมพันธ์กับลักษณะของพระพุทธเจ้า ดังกล่าวเรื่องราวต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์คังเคิมจึงเป็นไปในลักษณะประวัติของพระ-สีหัตถะเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตามพระสูตรกลางพระสูตร เช่น มหาปทานสูตร อังกริยภูต-ธรรมสูตรได้แสดงประวัติพระพุทธเจ้า หรือเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ที่เป็นระบบสำหรับพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ด้วย

พระสูตรที่แสดงประวัติของพระพุทธเจ้าจึงแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

ประเภทแรก แสดงประวัติพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันตั้งแต่เสด็จออกบรรพชาจนถึงตรัสรู้ เช่น ภยเกรวสูตร จูฬทุกขกัณฑ์สูตร อริย-

ปริเยสนาสูตฺร โปธิราชกุมารสูตฺร มหาสังจกสูตฺร เป็นต้น
 ประเภทที่สอง แสดงประวัติพระพุทธเจ้า ไม่จำกัดว่าพระองค์ใด ตั้งแต่เริ่ม
 จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต จนถึงตรัสรู้ พระสูตฺรประเภทนี้บาง
 สูตฺรกล่าวเลยไปถึงการตั้งศาสนา เป็นทำนองประวัติศาสนา
 ของศาสนาองค์ต่าง ๆ ด้วย พระสูตฺรเหล่านี้ ได้แก่ มหา-
 ปทานสูตฺร อัจฉริยภูตธัมมสูตฺร และพระสูตฺรต่าง ๆ ใน
 สุตตนปิฎก มหาวรรค เป็นต้น

ประวัติพระพุทธเจ้าในพระสูตฺรประเภทแรก

ลักษณะประวัติพระพุทธเจ้าในพระสูตฺรประเภทแรกเป็นเรื่องราวการแสวงหา
 ความรู้ของพระพุทธเจ้า มิได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนประสูติ หรือเหตุการณ์ก่อนหน้าที่พระ-
 พุทธเจ้าเสด็จออกบรรพชา ประวัติดังกล่าวถึงไม่มีเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์เจือปน และมีได้
 เป็นประวัติที่วางแบบตายตัวสำหรับศาสดา เช่นในคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ คงมีแต่เรื่องการศึกษา
 การค้นคว้า วิธีการต่าง ๆ ที่จะถึงความหลุดพ้น เรื่องราวเหล่านี้แบ่งช่วงตอนได้ดังนี้

๑. พระโพธิสัตว์เสด็จออกบรรพชา
๒. พระโพธิสัตว์เสด็จไปศึกษาในสำนักอาฬารดาบส และอุทกดาบส ตามลำดับ ต่อจากนั้นทรงกระทำความเพียรตามลำพัง ทรงบำเพ็ญทุกริกิริยาอันเป็นแนวปฏิบัติเก่าซึ่งนิยมกระทำกันในสมัยนั้น
๓. พระโพธิสัตว์ทรงเลิกบำเพ็ญทุกริกิริยา ทรงค้นหาวิธีการอย่างอื่นเพื่อการตรัสรู้ จนกระทั่งได้บรรลุโพธิญาณ

พระสูตรที่มีเรื่องราวครบ ๓ ช่วงข้างต้นได้แก่ อริยปริเยสนาสูตฺร มหาสังจก-
 สูตฺร โพธิราชกุมารสูตฺร^๑ เป็นต้น ส่วนพระสูตร เช่น ภยเภรวสูตฺร จุฬทุกขักขันธสูตฺร^๒
 กล่าวเฉพาะช่วงที่ ๓ เท่านั้น

ประวัติพระพุทธเจ้าดังกล่าวที่แสดงความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ดังนี้

๑. ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เป็นไปในประเด็นว่า พระโพธิสัตว์ยังเป็น
 ผู้ไม่รู้อะไร ยังคงเป็นบุคคลผู้ต้องแสวงหาความรู้ต่อไปอีก ข้อความที่ปรากฏคำว่า โพธิสัตว์^๓
 มักมีคำว่า อนภิสัมพุทธ^๔ อยู่ด้วย ดังนี้

พราหมณ์ เมื่อก่อนตรัสรู้ เป็นผู้ไม่รู้อะไร ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ เราได้
 คำรื้อยงนี้ว่า.....^๕

^๑ M. I สูตฺรที่ ๒๖, ๓๖.

II สูตฺรที่ ๘๕. ตามลำดับ.

^๒ M. I สูตฺรที่ ๔, ๑๔. ตามลำดับ.

^๓ ดูความหมายคำว่า bodhisatta ในคัมภีร์เดรวาท ในบทที่ ๓ หน้า

^๔ anabhisambuddha มีการประกอบรูปดังนี้

an - abhi - sam - √buddh - ta

เป็น กริยาชวयोตีตกกาล (Past participle) ของ √buddh.

^๕ M. I : 17.

Mayham pi kho brāhmaṇa pubbe va sambodhā

anabhisambuddhassa bodhisattass' eva sato etad - ahosi ...

M. I : 92, 114, 240: II : 93, 211.

S. II : 5, 10, 104, 107: III : 27: IV : 97, 233: V : 263.

A. III : 241-2.

สิ่งที่พระโพธิสัตว์คำริ คือ ข้อธรรม หรือ วิธีการต่าง ๆ ที่จะทำให้พระองค์ตรัสรู้ ลางคราวก็ทรงดำริผิด เช่น ทรงตัดสินพระทัยบำเพ็ญกุศกริยาซึ่งทรงกล่าวต่อภายหลังว่าเป็นความคิดที่ไม่อัสจรรย^๑ ซึ่งแสดงว่ามีผู้อื่นทำอยู่ดกคั้น จึงสรุปได้ว่า ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพระสูตรเหล่านี้เป็นไปในประเด็นว่า พระโพธิสัตว์เป็นผู้ไม่รู้อัจเป็น ผู้ที่ยังศึกษาหาความรู้อยู่ พระสูตรเหล่านี้เป็นเรื่องการแสวงหาความรู้เป็นหลักใหญ่ เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงมีความรู้เต็มที่ไต่บรรลุประโพธิญาณจึง เรียกว่า พระพุทธเจ้าได้รับคุณศัพท์ขยายว่า อภิสัมพุทธ.

๒. ช่วงที่เรียกว่า พระโพธิสัตว์ ไต่แก ช่วงที่ ๑ จนถึงช่วงที่ ๓ ก่อนหน้านั้นไม่ปรากฏว่าเรียกว่า พระโพธิสัตว์ ขอความเล่าเรื่องประวัติมักเริ่มด้วยขอความดังกล่าวในขอแรก แล้วต่อด้วยการเสด็จออกบรรพชาหรือเมื่อเกิดความคิดเห็นว่า จะออกบรรพชา เช่น มหาสังจกสูตร มีข้อความว่า

ดูกรอัคริเวสสันะ ทำไมเราจะไม่มีเวทนาทั้ง ๒^๒ นั้น ดูกรอัคริเวสสันะ ในเรื่องนี้ เมื่อกอนตรัสรู้ ยังไม่รู้อัจ เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์เราได้มีความดำริว่า การอยู่ครองเรือนเป็นเรื่องยุ่งยาก... เราพึงปลงผมและหนวด นุ่งหมผากาสาวพัสตร์ ออกบวชเป็นบรรพชิต^๓

¹ M. I : 240-2; III : 131 144.

^๒ ทุกขเวทนาและสุขเวทนา.

³ M. I : 240

Kim hi no siyā Aggivessana. Idha me Aggivessana pubbe va sambodhā anabhisambuddhassa bodhisattass'eva sato etad-ahosi : sambādho gharāvāso... kesamassum ohāretvā kāsāyāni vatthāni acchādetvā agārasmā anagāriyaṃ pabbajjaṃ...

ข้อความข้างต้นและข้อความที่กล่าวในข้อ ๑ อันเป็นการแสวงหาความรู้ภายหลังที่เสด็จออกบรรพชาแล้ว สรุปลงได้ว่า พระโพธิสัตว์หมายถึงชีวิตของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสด็จออกบรรพชาจนไตรสรุ

๓. การบำเพ็ญกรรมะของพระโพธิสัตว์

กรรมะที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญขณะที่เป็นพระโพธิสัตว์นั้นมีต่าง ๆ กันไป ดังที่กล่าวไว้ใน อธิบาย ๔ ดังที่กล่าวไว้ใน อานาปานสติ นอกจากนี้ยังมีกรรมะหมวดอื่น ๆ อีก

¹ M. II : 114 ff.

พระพุทธเจ้าทรงแยก กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก เป็นส่วนหนึ่งได้ ทรงทำ เนกขัมมวิตก อภัยบาทวิตก อวิหิงสาวิตก ให้เป็นอีกส่วนหนึ่ง แล้วทรงบรรเทา ๓ อย่าง แรกด้วยพิจารณาเห็นโทษ แล้วเจริญ ๓ อย่างหลังจนจิตสงบ ไฉฉาน ๔ และญาณ ๓ ในที่สุด

M. III : 152 ff.

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเหตุเสื่อมของสมาธิว่า ไตแก วิจิจจนา อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉันทัตถะ ฯลฯ เมื่อทรงพิจารณาเห็นสิ่งเหล่านี้อันเป็นอุปกิเลสของสมาธิ แล้วทรงเจริญสมาธิ จนได้พระโพธิญาณ.

M. III : 78 ff, S.V. : 160.

พระพุทธเจ้าทรงเจริญสติปัฏฐาน ๔ และโพชฌงค์ ๗.

นอกจากนี้ยังมีพระสูตรอื่น ๆ กล่าวโดยนัยแปลกลับไปในข้อความเหล่านี้มากขึ้น ดังที่กล่าวไว้ใน pubbe va sambodhā anabhisambuddhassa bodhisattass'eva satotad-ahosi.

กล่าวโดยสรุปคือมีธรรมที่ต้องละ มี นีวรณ ๕ สังโยชน์ ๑๐ ฯลฯ และธรรมที่ต้องเจริญ มี อิทธิบาท ๔ สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ เมื่อเจริญแล้วก็จะทำให้จิตตั้งมั่นอันเป็นเหตุให้ได้อสมาธิได้ผ่านจนกระทั่งได้ปัญญาตรัสรู้ในที่สุด

ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่เป็นพื้นฐานบาง เป็นการขัดเกลาจิตบ้าง พระพุทธเจ้า ทรงแสดงในประเด็นต่าง ๆ กันตามความเหมาะสมของผู้ฟังธรรมเทศนา ต่อมาภายหลังจึงได้เกิดการรวบรวมธรรมเหล่านี้ขึ้นเป็นหมวดธรรมที่จะทำให้บรรลุโพธิญาณ เรียกว่า โปธิปักขิยธรรม มีทั้งหมด ๓๗ ประการ อันเป็นธรรมที่ทั้งพระพุทธเจ้าและพระสาวก อรหันต์ปฏิบัติก่อนแต่การหลุกพัน^๑

^๑ โปธิปักขิยธรรม แปลว่า ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งโพธิ ใช้เรียกธรรมอันจะนำไปสู่โพธิญาณโดยทั่วไปหมวดใดหมวดหนึ่งก็ได้ แต่ต่อมามักกล่าวรวมว่ามี ๓๗ ประการ ดังนี้

Satipatṭhāna 4 Padhāna 4 Iddhipāda 4 Indriya 5 Bala 5
Bojjhaṅga 7 Magga 8.

ดู D II : 128-129

S. V : 160; Nett. p. 31

Divy. p. 350, 616

Vism. p. 678 ff.

Su. Pra. ขอ 23.

เนตติปกรณ์กล่าวไว้เป็น ๒ นัย คือ ๓๗ ประการ และ ๔๓ ประการ (Nett. p. 112)

Tattha uccheda-sassatam samāsato vīsativatthukā
Sakkāyaditṭhi, vitthāro dvāsattṭhi ditṭhigatāni.

Tesam patipakkho : te cattālīsa bodhipakkhiyā
dhammā, aṭṭha vimokkha, dasa kasināyatanāni.

คือเพิ่ม aniccasaññā, dukkhasaññā, anattasaññā,
pahānasaññā virāgasaññā, nirodhasaññā

Dict. PTS., p. 491.

E. J. Thomas, The History of Buddhist Thought,

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพระสูตรประเภทที่กล่าวมานี้จึงเป็นประวัติเฉพาะบุคคลผู้หนึ่งที่ออกบวชโดยบรรลุความรู้ันจะทำลายอาสวกิเลสได้ ไม่ปรากฏว่ามีความตั้งใจจะช่วยเหลือผู้อื่นก่อนหน้าการตัดสินใจออกบวช หรือในขณะที่บำเพ็ญธรรมเพื่อความหลุดพ้น อาจกล่าวได้ว่า เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ยังไม่เกิดเป็นความคิดที่แน่ชัดนัก คงเป็นไปในรูปประวัติบุคคลจริงในประวัติศาสตร์

ประวัติพระพุทธเจ้าในพระสูตรประเภทที่สอง

พระพุทธเจ้าในพระสูตรประเภทที่สอง มีลักษณะต่างไปจากพระพุทธเจ้าในพระสูตรประเภทแรก พระพุทธเจ้าในพระสูตรประเภทนี้มีใ้หมายเอาพระโคตมสีหัตถะแต่ผู้เดียว หากหมายถึงพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ๆ ด้วย ทั้งพระพุทธเจ้าในอดีตและอนาคต

ความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์นี้ เกิดจากความคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาทว่าเป็น ธรรมฉฐิติ ธรรมนิยาม อันเป็นของประจำโลก ดังที่กล่าวว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย พระตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติก็ตาม ธาตุอันนั้น ย่อมตั้งมั่นอยู่ เป็นธรรมฉฐิติ เป็นธรรมนิยาม เป็นอิทัปปัจจัย พระตถาคตยอมตรัสรู้ คือทรงพบซึ่งธาตุอันนั้น ครันตรัสรู้แล้ว ทรงพบแล้ว ย่อมตรัสบอก

๑ เรื่องความคิดพระศาสดาที่สืบ ๆ กันต่อมาอาจได้ความคิดมาจากศาสนา เช่นก็ได้.

E.J. Thomas, The History of Buddhist Thought, p. 55.

แสดง บัญญัติ จัดตั้ง เปิดเผย แจกแจง ทำใ้สบาย และตรัสว่า ท่านทั้งหลาย จงดู^๑

เมื่อเป็นเช่นนี้พระพุทธเจ้าจึงเป็นผู้พบมากกว่าเป็นผู้ค้นคว้าแล้วใคร^๒

¹ S. II : 25

Katamo ca bhikkhave paṭicca-samuppādo,
Jātipaccayā bhikkhave jarāmaṇaṃ . . uppādā vā
Tāthāgatānaṃ anuppādā vā Tathāgatānaṃ, ṭhitā va sā
dhātu dhammatṭhitatā dhammaniyāmatā idappaccayatā
Taṃ Tathāgato abhisambujjhatī abhisameti, abhisam-
bujjhitvā abhisametvā ācikkhati deseti paññāpeti
vivaratī vibhajati uttanī-karoti passathā ti cāha.

² ในโคปกโมคคัลลานสูตร กล่าวถึงพระพุทธเจ้าว่า

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รู้ชัดมรรค หรือทางความหลุดพ้นเป็นองค์แรก เป็นผู้
ผู้ทำให้มรรคเกิดขึ้น แสดงว่าแต่เดิมไม่มีมรรคเช่นนี้^๑

ข้อความใน S. II : 25 เป็นการแสดงถึงสภาพของโลก ไม่ได้แสดง
เรื่องความปฏิบัติเพื่อไ้พ้น เป็นการเน้นประเด็นที่แตกต่างกันไป แสดงให้เห็นว่า ใน
ระยะที่เน้นเรื่องปฏิจสงมุปาทนนั้น นักคิดของพุทธศาสนาเริ่มมองศาสนาในแง่ที่เป็นอภิ-
ปรัชญาหรือสภาวะที่ครอบคลุมมากกว่ามองศาสนาเป็นทางปฏิบัติไ้พ้นทุกข^๒

ดู M. III : 7 ff.

D. J. Kulupahana, Buddhist Philosophy : A Historical Analysis, p. 115.

พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันไม่ใช่บุคคลแต่ผู้เดียวที่ได้มาพบธรรมคือ ปฏิจจสมุปบาท¹ ย่อมได้มีผู้พบมาก่อน และจะมีผู้พบต่อไปในอนาคต เป็นเหตุให้เกิดอดีตพุทธ อนาคตพุทธ อันเป็นการเพิ่มจำนวนพระพุทธเจ้าให้มากขึ้น และเพิ่มจำนวนพระโพธิสัตว์ไปโดยปริยาย คำว่าพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ที่ระบุในพระสูตรเหล่านี้ และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกิดขึ้นหลังความคิดดังกล่าวจึงมีใต้หมายถึง พระพุทธเจ้าองค์เดียว แต่หมายถึง บุคคลกลุ่มหนึ่งที่ได้มาพบหรือจะได้พบธรรมคือปฏิจจสมุปบาทนี้ เว้นไว้แต่ระบุพระนามจึงจะหมายเฉพาะองค์

¹ Patīccasamuppāda ประกอบรูปมาจาก
pati- /i-ya sam-ut /pad-a.

เป็นคำที่ได้รับการตีความมากมาย โดยสรุปเป็นการอาศัยกันเกิดขึ้นของทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นสิ่งที่ทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปในโลก ดูรายละเอียดใน

D. II : 30

S. II : 7 และ

พระศรีวิสุทธิโมลี, พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๔),

หน้า ๓๓ เป็นต้นไป.

T. W. Rhys Davids, The Dialogues of the Buddha, II : 18 ff.

ความคิดข้างต้น เป็นเหตุให้เกิดความคิดว่าพระพุทธเจ้าและโพธิ์ของพระองค์ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน¹ และมีลักษณะเป็นสากลมากขึ้นนับเป็นการเริ่มขบวนการที่จะทำให้พระพุทธเจ้าและโพธิ์ของพระองค์เป็นสากล

นอกจากนี้พระสูตรเหล่านี้ยังกล่าวถึงพระโพธิ์สัตว์ในลักษณะเหนือมนุษย์ พันวิสัยที่จะเข้าใจด้วยความคิดธรรมดา เช่น การจุติของพระองค์ยังให้เกิดแสงสว่างไสวไปทุกทิศ การประทับอยู่ในพระครรภ์ของพระนางมาयाโดยมีเทวบุตร ๔ องค์รักษา เป็นต้น ขอความดังกล่าวนี้อาจเป็นธรรมดาสำหรับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

ความคิดดังกล่าวแสดงให้เห็นการพยายามทำให้พระพุทธเจ้า มีลักษณะเหนือมนุษย์ พระโพธิ์สัตว์มิใช่บุคคลธรรมดาผู้มีปัญญาแสวงหาความรู้ธรรมดา แต่เป็นผู้มีฤทธิ์พิเศษเหนือชนสามัญอื่น ๆ ความคิดเช่นนี้เป็นทางให้เกิดพระโพธิ์สัตว์ผู้มีอำนาจปาฏิหาริย์ในพุทธศาสนาช่วงต่อไป

¹ M. I : 191.

Yo paṭiccasamuppādam passati so dhammam passati.

Yo dhammam passati so paṭiccasamuppādam passati.

ผู้เห็นปัจจุสมุปบาทคือ ผู้เห็นธรรม ผู้เห็นธรรมคือผู้เห็นปัจจุสมุปบาท
It. p. 91.

Yo dhammam passati so mam passati.

ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรา

จึงสรุปได้ว่า ปัจจุสมุปบาท = ธรรม = พระพุทธเจ้า.

ประวัติพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระสูตรประเภทที่สอง

ประวัติที่ปรากฏในมหาปทานสูตร และอัจฉริยภูตธรรมสูตร^๑ เป็นประวัติธรรมตาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ในมหาปทานสูตรนั้น มีเนื้อความกล่าวเป็นทำนองประวัติศาสนาของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ด้วย ส่วนในอัจฉริยภูตธรรมสูตรกล่าวเฉพาะเรื่องการจุดจนถึงการประสูติเท่านั้น เรื่องราวในส่วนที่เป็นพระโพธิสัตว์แบ่งเป็นช่วงตอนได้ดังนี้

๑. การจุดจากสวรรค์ชั้นดุสิต
๒. การประสูติ การพยากรณ์ลักษณะ การบำรุงพระโพธิสัตว์ด้วยกามคุณ ๕ การกล่าวถึงลักษณะเหนือนมนุษย์ของพระโพธิสัตว์
๓. การเสด็จประพาสอุทยาน พระโพธิสัตว์ทรงพบเทวทูตทั้ง ๔ ตามลำดับ
๔. พระโพธิสัตว์เสด็จออกบรรพชา
๕. พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาปัจจุสมุปบาทแล้ว จิตหลุดพ้นจากอาสวะเป็นพระพุทธเจ้า

^๑ ข้อที่น่าสังเกตคืออัจฉริยภูตธรรมสูตร กล่าวประวัติของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันลงด้วยคำว่า นาสัจจธรรยในขณะมหาปทานสูตรกล่าวถึงประวัติของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ โดยใช้วิธีจำลองแบบเนื้อหาเช่นเดียวกัน แล้วกล่าวว่าเป็นธรรมตาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ อาจสรุปได้ว่า อัจฉริยภูตธรรมสูตรยังไม่มีความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ ที่เป็นรูปเป็นร่างแน่นอน.

เรื่องการศึกษาการค้นคว้าเตรียมเป็นในช่วงที่ ๓ ของพระสูตรประเภทแรกไม่ปรากฏในพระสูตรประเภทที่สองประวัติในพระสูตรประเภทที่สองนี้คือเป็นแบบตาย-ตัวสำหรับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ รายละเอียดที่ต่างกันเป็นเรื่องอายุ พระนาม ไม้ที่ตรัสรู้ ซึ่งเป็นการบอกลักษณะเฉพาะเพื่อให้จำได้ว่าเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ใดเท่านั้น

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในพระสูตรประเภทที่สอง

๑. ลักษณะความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพระสูตรเหล่านี้ เริ่มเข้ารูปเข้า
รอยเป็นระบบที่แน่นอนขึ้น

ประวัติพระพุทธเจ้าที่กล่าวถึง เป็นประวัติที่เป็นแบบแน่นอนของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ซึ่งก็เท่ากับว่าเรื่องราวขณะที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์ก็ย่อมเป็นธรรมดาสำหรับพระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ด้วย ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพระสูตรประเภทหลังนี้จึงมิใช่ประวัติของพระสิทธัตถะเมื่อก่อนตรัสรู้อีกต่อไป แต่เป็นขั้นตอนที่กำหนดไว้นั่นเองสำหรับบุคคลที่ได้รับการกำหนดหรือที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

นอกจากนี้ลักษณะพระโพธิสัตว์ก็เริ่มมีอภินิหาร มีลักษณะเหนือมนุษย์มากขึ้นด้วย

D. II : 20.

พระโพธิสัตว์มีทิพยจักขุเห็นไกลโดยรอบได้โยชน์หนึ่ง ทั้งกลางวันกลางคืน พระโพธิสัตว์ไม่ทรงกระพริบพระเนตรเมื่อเวลาเพงดู เป็นต้น.

๒. ช่วงที่เรียกว่าพระโพธิสัตว์

ในมหาปทานสูตร มีคำใช้เรียกพระพุทธเจ้า ๓ คำคือ พระโพธิสัตว์ พระราชกุมาร พระพุทธเจ้า คำว่า พระโพธิสัตว์ใช้ในกถาวาควยเรื่องธรรมคาของพระพุทธเจ้า คือ ตั้งแต่จุดจนถึงประสูติ เมื่อประสูติแล้วใช้คำว่า กุมาร ครั้นพระพุทธเจ้าเสด็จออกบรรพชา ก็กลับมาใช้คำว่าพระโพธิสัตว์อีก จนกระทั่งได้บรรลุโพธิญาณจึงใช้คำว่าพระพุทธเจ้า^๑

¹ D. II : 12-15.

Dhammatā esā bhikkhave, yadā Bodhisatto mātu
kucchim...

D. II : 16 ff.

Jāte kho pana bhikkhave Vipassimhī kumāre...

D. II : 30 ff.

Vipassī pi nāma kumāro kesa-massuṃ oharetvā...
anāgariyam pabbājessati...Atha kho so bhikkhave
mahājanakāyo... kessa-massuṃ oharetvā...
Vipassim Bodhisattam anāgārasmā anagariyam
pabbajitam anupabbajimsu

D. II : 35 ff.

...āsavehi cittam vimucci.

atha kho bhikkhave Vipassissa bhagavato arahato
sammā - sambuddhassa...

คำว่า โภธิสัตว์ในภควาถวายเป็นธรรมคานัน เป็นการใช้คำว่า โภธิสัตว์ในฐานะที่เป็นศัพท์แสดงความคิดเรื่องพระโภธิสัตว์ที่เริ่มเป็นระบบ ส่วนการใช้คำว่า โภธิสัตว์ ในช่วงหลังเป็นการใช้ในความเดียวกับพระสูตรประเภทแรก การที่มีช่วงที่ใช้คำว่ากุมารกัน เป็นความต้องการบ่งถึงตระกูลหรือวรรณะของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น จึงเปลี่ยนแปลงไปได้ตามฐานะ โดยเหตุที่คำว่า โภธิสัตว์เริ่มใช้ตั้งแต่ประสูติจนถึงตรัสรู้ ถึงแม้จะมีช่วงกันก็ตามก็กล่าวได้ว่า ความคิดเรื่องพระโภธิสัตว์ในพระสูตรประเภทนี้คำว่าโภธิสัตว์ใช้เรียกพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติไปจนถึงตรัสรู้ ที่เรียกกุมารเป็นเครื่องหมายเพิ่มขึ้นเพื่อให้รู้ถึงชาติกำเนิดเท่านั้น

๓. ความคิดเรื่องพระกรุณาคุณ

ในมหาปทานสูตร มีข้อความกล่าวถึงพระโภธิสัตว์เสด็จประพาสอุทยาน ทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้ง ๔ เทวทูต ๓ รายแรกคือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ยังให้เกิดความทุกข์เศร้าพระทัย แต่มิได้เป็นเหตุให้ตัดสิ้นพระทัยออกบรรพชา ดังข้อความว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไฉนว่า ครั้งนั้น พระวิปัสสิราชกุมารเสด็จถึงภายในพระบุรีแล้ว ทรงเป็นทุกข์เศร้าพระทัยดำริว่า ผู้เจริญทั้งหลาย ไฉนชื่อว่า ความเกิดเป็นของนารุ่งเงี้ยว เพราะธรรมคาวา ความเกิดมีอยู่ ความแก่จักปรากฏแก่ผู้เกิดมาแล้ว¹

¹ D. II : 26 ff.

Tatra sudam bhikkhave Vipassī kumāro
antepura-gato dukkhī dummano pajjhāyati
"Dhi-r-atthu kira bho jāti nāma, yatra
hi nāma jātassa jarā paññāyissatī.

ส่วนการทอดพระเนตรเห็นบรรพชิตเป็นสาเหตุโดยตรงที่จะเสด็จออกบรรพชา
ขอความที่ปรากฏในมหาปทานสูตร แสดงคุณสมบัติของบรรพชิตว่า

คือ สหาย ท่านใดนามว่า บรรพชิต การประพฤติธรรมเป็นความดี การ
ประพฤติธรรมสม่ำเสมอเป็นความดี การบำเพ็ญกุศลเป็นความดี การกระทำ
บุญเป็นความดี การไม่เบียดเบียนเป็นความดี การอนุเคราะห์แก่หมู่มสัตว์เป็น
ความดี^๑

คุณสมบัติเหล่านี้เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าเสด็จออกบรรพชา ส่วนในพระสูตร
ประเภทแรกพระพุทธเจ้าทรงปรารภว่าที่พ้นจากเวทนาทั้ง ๒ หรือปรารภว่าสิ่งที่
ความสงบอย่างยิ่ง^๒ ในคุณสมบัติที่กล่าวข้างต้น มีการกล่าวถึงการอนุเคราะห์หมู่มสัตว์ อัน
เป็นหลักสำคัญของความคิดพระโพธิสัตว์ในช่วงต่อ ๆ ไป

อย่างไรก็ตาม เรื่องพระกรุณาคุณของพระพุทธเจ้าในพระสูตรชั้นเดิมนั้นไม่
ปรากฏว่า ใ้รับการเนนเมื่อครั้งตัดสินพระทัยออกบรรพชา แต่เป็นเรื่องที่เนนเมื่อพระ-
พุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว คือ พระพุทธเจ้าทรงพระดำริว่าจะไม่สั่งสอนผู้ใด แต่ในที่สุดเมื่อทรง
พิจารณาแล้วก็ทรงเห็นว่า จะมีบางคนเป็นผู้สามารถเข้าใจหรือรู้ธรรมะได้ จึงได้ทรงสั่ง

¹ D. II : 29

Sādhu kho tvam samma pabbajjito nāma : sādhu
dhamma-cariyā sādhu sama-cariyā sādhu kusalakiviyā
sādhu puññakiriyā sādhu avihimsā sādhu
bhūtānukampā.

² kimkusalagavesi
santivarapada.

สอน ขอความในมหาปทานสูตรกล่าวโดยบุคคลาธิษฐาน ให้มีพระพรหมมาอาราธนาชี้แจง เหตุผลแก่พระพุทธเจ้าว่า ยังมีผู้สามารถรู้ได้อยู่^๑

จะเห็นได้ว่า ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพระสูตรประเภทที่ ๒ นี้ ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เริ่มเป็นระบบขึ้น เริ่มมีลักษณะพิเศษโดยเฉพาะ

อย่างไรก็ดี พระโพธิสัตว์ที่กล่าวถึงในคัมภีร์ช่วงนี้ มิใช่ใคร ๆ ก็เป็นได้ และไม่มีกล่าวถึงการเตรียมตัวที่นอกเหนือไปจากปัจจุบันชาติ ความคิดดังกล่าวรวมทั้งความคิดในพระสูตรพวกแรก ย่อมเป็นรากฐานของความคิดที่จะเกิดขึ้นต่อไปในช่วงอื่น ๆ

๒. ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์ช่วงการแยกเป็นสำนักต่าง ๆ

คัมภีร์ช่วงนี้ให้ความสนใจเรื่องราวของพระโพธิสัตว์มากขึ้น คัมภีร์กล่าววัตถุได้ ยกประเด็นปัญหาเกี่ยวกับเรื่องพระโพธิสัตว์ขึ้นดกเดียวกัน แสดงว่าพุทธศาสนาระยะนั้นให้ความสนใจเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ ประเด็นที่ยกขึ้นดกเดียวกันคือ

ผู้ประกอบด้วยลักษณะ (ของมหาบุรุษ) ได้ชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์^๒
พระโพธิสัตว์ใดหูกิ่งลงสู่ทางอันแน่นอน มีพรหมจรรย์อันประพฤตินิ
ศาสนาของพระผู้มีพระภาค พระนามว่า กัสสป^๓

¹ D II : 39

² Kathā; p. 283.

Lakkhanasamannāgato Bodhisatto.

³ Kathā; p. 286.

Bodhisatto Kassapassa bhagavato pāvacane
okkantaniyāmo caritabrahmacariyo.

ประเด็นที่ยกขึ้นถกเถียงกันข้างต้น เป็นเรื่องลักษณะของพระโพธิสัตว์ และ เรื่องการดำรงความเป็นพระโพธิสัตว์โดยไม่เข้าไปสู่การบรรลุมรรคผล ซึ่งจะทำได้กลายเป็นการบรรลุสาวกภูมิไป ประเด็นเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ประวัติพระโพธิสัตว์หรือขั้นตอน การเป็นพระโพธิสัตว์ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์แล้ว ทั้งเริ่มมีกฎเกณฑ์กลางอย่างเกี่ยวแก่ผู้ที่กำลังบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์¹

พุทธศาสนาสันักต่าง ๆ ในช่วงนี้เริ่มเกิดความคิดว่า พระอรหันต์มีความรู้ต่ำกว่าพระพุทธเจ้า ตัณห์รักถาว์ตถุกลาวถึง ความคิดดังกลาวตั้งนี้

พระอรหันต์ยังมีความไม่รู้ อยู่ หรือ

พระอรหันต์ยังมีความเคลือบแคลงอยู่หรือ

พระอรหันต์ยังมีการแนะนำของผู้อื่นจึงหลุดพ้น หรือ^๑

เป็นต้น

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นความคลอนแคลนของอุดมคติดั้งเดิมของพุทธศาสนา ซึ่งมุ่งให้คนพยายามบรรลุอรหัตผล

ความคิดข้างต้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากเหตุผลต่อไปนี้

¹ Kathā; pp. 163-203.

atthi arahato aññānam

atthi arahato kaṅkhā

atthi arahato paravitāraṇā etc...

๑. ลักษณะของพระพุทธเจ้าและโพธิ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

แต่เดิมพระพุทธเจ้าทรงเป็นบุคคลผู้รูแล้วสั่งสอน ต่อมาเปลี่ยนแปลงเป็นผู้ที่มีความรู้ครอบคลุมทุกอย่าง เพราะสิ่งที่ตรัสรู้คือปัจจุสมุปบาท อันครอบคลุมความเป็นไปของโลก ความคิดเช่นนี้ทำให้เกิดการเสริมความรู้พระพุทธเจ้าเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังที่กล่าวในบทที่ ๓ การเน้นเรื่องโพธิ์ของพระองค์ยังทำให้เกิดการเน้นความคิดเรื่องธรรมกาย^๑ อันหมายถึงคำสั่งสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ด้วย ธรรมกายนี้เป็นสิ่ง

¹ N. Dutt, Aspects of Mahāyāna Buddhism and Its Relation to Hināyana, pp. 98-127.

คำว่า ธรรมกายมีปรากฏในคัมภีร์ดั้งเดิมด้วย แต่เป็นเรื่องที่กล่าวเพื่อต้องการชี้แจงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้านั้นทรงเป็นพระพุทธเจ้าก็ด้วยธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้ เช่น

S. II : 221

Bhagavato'mhi putto oraso mukhato jāto dhammajo
Dhammanimito dhammādayado itī.

M. II : 84.

Tam kissa hetu ? Tathāgatassa h'etam adhivacanam.
Dhammakāyo itī pi Brahmakāyo itī pi. Dharmabhūto
itī pi ti.

ดู D. II : 84; M. III : 195, 224. และวิทยานิพนธ์เล่มนี้หน้า ๑๑๘.

ไม่สูญสลาย เช่นรูปกายของพระพุทธเจ้า^๑

พุทธศาสนาหลังมิกะได้พัฒนาความคิดเรื่องลักษณะเหนือมนุษย์ของพระพุทธเจ้าไปอย่างมากมาย ยิ่งกว่าความคิดข้างต้นซึ่งมีปรากฏทุกสำนัก พระพุทธเจ้าของพุทธศาสนาหลังมิกะมิใช่เป็นบุคคลธรรมดาที่เกี่ยวข้องกับโลก ทรงพ้นจากทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้^๒ การที่เราเห็นพระพุทธเจ้า ประสูติ ทรงพระชรา ปรีณิพพาน เป็นเรื่องของการ

¹ Divy. p. 19, 360.

Milind. p. 73.

Dhammakāyena pana kho mahārāja sakkā Bhagavā
nidassetuṃ, dhammo hi mahārāja Bhayavatā desitō ti.

Vism. p. 234.

Yo pi'so Bhagavā asīti anuvyañjanapatimaṇḍita-
dvattiṃsa mahāpurisalakkhaṇa-vicitra-rūpakāyo
sabbakaraparisuddhasīlakkhaṇādi-guṇaratanasa-
middhidhammakāyo yasamahattapuññamahatta...
appaṭipuggalo araham sammasambuddho.

² Mhvt. I : 119.

na hi kiṃcit samyakṣambuddhānāṃ lokena samam.
atha khalu sarvam eva maharṣiṇāṃ lokottaram.

Tathā hi samyakṣambuddhānāṃ samudāgamaḥ so pi
lokottaro.

บันดาลให้เป็นที่ไปของพระพุทธเจ้าเอง^๑ ร่างกายที่แท้จริงของพระพุทธเจ้านั้นหาที่สิ้นสุดมิได้^๒ ดังนั้น พระโพธิสัตว์จึงมิได้ประสูติจากพระมารดา มิได้ทรงมีพระบิดา^๓

ลักษณะพระพุทธเจ้าของมหาสังฆิกะนี้เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าอยู่ในฐานะสูงส่ง และเริ่มมีลักษณะเป็นพระเจ้าผู้มีอำนาจสูงสุดที่เสด็จลงมาเป็นคราว ๆ เพื่อโปรดมนุษยชาติ การที่ลักษณะของพระพุทธเจ้าเปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ ทำให้พระโพธิสัตว์ผู้ซึ่งแต่เดิมเป็นเพียงบุคคลที่แสวงหาความรู้ กลายเป็นบุคคลผู้มีอำนาจพิเศษ อันเป็นเพียงการแสดง

¹ Ibid. I : 127 ff.

satyaṃ vā abhinirvṛtaṃ dharmam deśanti nāyakaḥ
lokānuvartanāṃ buddhā anuvartanti lāukikim.

² Ibid. I : 210 ff.

Bhagavaṃ nāvāsamkrame āruḍhā rājā śreṇiyo Bimbisāro
svake nāvāsamkrame bhagavantaṃ paśyanti... saśrāka
samgham. Bāhirāvāisalakā svake nāvāsamkrame
bhagavantaṃ paśyanti saśrāvakaṣamgham Kambalāśvatārā
pi Gāṃgeyamahānāgā svake... sāsvāvakaṣamgham taramaṇam...

เทียบ Lalit. p. 67.

³ Ibid. I : 108.

na khalu bho dhutadharmadharā bodhisattvā
mātāpitṛnivr̥ttā bhavanti.

ให้เห็นด้วยอำนาจของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ผู้เป็นพระโพธิสัตว์และเป็นพระพุทธเจ้าจึงมีฐานะสูงส่งต่างจากพระอรหันต์โดยสิ้นเชิง และกลายเป็นที่ตั้งแห่งการกราบไหว้บูชาในลักษณะของภักติไปในที่สุด

ความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าดังกล่าว ทำให้เกิดความสนใจในอันที่จะค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติ ลักษณะคุณสมบัติการสั่งสมความดีของพระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้สนใจเรื่องของพระโพธิสัตว์มากขึ้น

๒. การเผยแพร่ศาสนาสู่นานาชาติ

พุทธศาสนาช่วงนี้เป็นไปในแนวทาง ๒ แนว คือ ทางวิชาการ อันได้แก่เรื่องพระอภิธรรม และทางการเผยแพร่ศาสนาไปสู่ชนานาชาติ

การเผยแพร่ดังกล่าว เป็นเรื่องของพยายามเจริญศรัทธาของศาสนิกเป็นสำคัญ สิ่งที่พุทธศาสนาช่วงนี้เลือกใช้คือ การนำเรื่องราวประวัติของพระพุทธเจ้าในส่วนที่เรียกว่า ชาดก ซึ่งแต่เดิมใช้เพื่อการสอนธรรมะ มาใช้เป็นการเสริมเรื่องราวของพระโพธิสัตว์เพื่อเพิ่มศรัทธาแก่ศาสนิก นอกจากนี้ยังเป็นโอกาสนำเรื่องกรรมดีกรรมชั่วขึ้นสั่งสอนด้วย^๑

¹ D. J. Kulupahana, Buddhist Philosophy : A Historical Analysis, pp. 117-118.

N. Dutt, Aspects of Mahāyāna Buddhism and Its Relation to Hīnāyāna, p. 33.

เดิมชาดกใช้เป็นตัวอย่างสาธกเพื่อแสดงธรรม. ตัวละครที่เป็นตัวเอกอาจทำผิดหรือถูกก็ได้ เพราะยังเป็นปุถุชนอยู่ แต่ต่อมาเป็นเรื่องที่ยกให้เป็นประวัติของพระโพธิสัตว์ เรื่องราวทั้งหลายในชาดกจึงได้กลายเป็นเรื่องถูกต้องทั้งหมดดังที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก.

การกล่าวถึงพระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ตรัสรู้ ทอมเป็นที่ประทับใจชนหมู่มากเพราะเป็นการกล่าวถึงบุคคลผู้ยังมีลักษณะใกล้เคียงคนธรรมดา ไม่ได้สูงส่งหนักเล่ห์หึงมวลอันเป็นลักษณะที่กล้ายากที่จะเข้าใจได้สำหรับคนธรรมดาสามัญ พระโพธิสัตว์เป็นคนธรรมดาขณะที่กำลังบำเพ็ญความดีซึ่งบุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ครองเรือนก็บำเพ็ญได้

การเน้นเรื่องพระโพธิสัตว์จำเป็นต้องเน้นเรื่องการทำคุณงามความดีการเสียสละแก่ผู้อื่นเพราะต้องการให้เป็นที่จับใจ เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในตอนนี้นั้นจึงเป็นเรื่องของผู้ที่มีความกรุณาเห็นใจสังสารผู้อื่นมากกว่าตนเอง อย่างที่ปรากฏในอวทานและชาดก เป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์ได้รับความสนใจมากขึ้น

เหตุผลข้างต้นนี้ ย่อมทำให้การเป็นพระโพธิสัตว์เป็นบุคคลผู้ดึงดูดใจมากกว่าการเป็นพระอรหันต์ ซึ่งต้องออกบวชและบำเพ็ญบรรลุมรรคด้วยความรวดเร็วมิได้บำเพ็ญความดีด้วยการช่วยเหลือผู้อื่นไปด้วยอย่างพระโพธิสัตว์

๓. ความเชื่อว่าศาสนาจะเสื่อมสูญ

พระพุทธศาสนาสอนเรื่องไตรลักษณ์ เป็นลักษณะของทุกสิ่งทุกอย่างแม้คำสอนของพระพุทธศาสนาเองก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงกฎดังกล่าวได้ ผู้นับถือพุทธศาสนาจึงมีความเชื่อว่าวันหนึ่งพุทธศาสนาจะสิ้นสูญไปจากโลก

ความเชื่อว่าพุทธศาสนาจะเสื่อมลงทำให้คิดว่า พระอรหันต์จะค่อย ๆ ลดจำนวนลง จนในที่สุดจะไม่มีใครสามารถเป็นพระอรหันต์ได้ ซึ่งก็แสดงว่า การหลุดพ้นจะเป็นไปไดยากขึ้นทุกที ๆ เมื่อเวลาผ่านไป

¹ E. Conze, Buddhism : Its Essence and Development, pp. 114-117.

พุทธศาสนาสำนักต่าง ๆ ได้พยายามแก้ไขปัญหาเรื่องความคิดว่าศาสนาจะ
 เลื่อมนี้ พุทธศาสนาเถรวาทบาลีได้เริ่มจารึกคำสอนเป็นลายลักษณ์อักษร^๑ แต่สิ่งที่เป็นทาง
 ออกที่ดีที่สุด ก็คือ ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เพราะผู้นับถ้อยยอมจะหวังได้ว่า หากมิได้หลุด
 พ้นในชาตินี้ตนก็ยังมีโอกาสไปพบศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป มีกล่าวถึงในคัมภีร์ตั้ง-
 เดิมว่า พระเมตไตรย เป็นไฉนได้รับการเคารพบูชา และเป็นที่ตั้งของความหวังของบรรดา
 ศาสนิกผู้ยังไม่สามารถถึงความหลุดพ้นได้

ลักษณะพระพุทธเจ้าที่เปลี่ยนแปลงไปเกิด การเผยแพร่ศาสนาไปสู่ชนหมู่มากเกิด
 การเชื่อว่าศาสนาจะเลื่อมสูญก็ส่งผลกระทบต่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความคิดเรื่องพระ-
 โพธิสัตว์ดังนี้

๑. การเริ่มมีอุคมคติพระโพธิสัตว์

พุทธศาสนาในช่วงนี้เริ่มสนับสนุนให้ผู้นับถือศาสนามุ่งไปเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่ง
 ก็หมายความว่า ใบบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ ความคิดเช่นนี้ไม่ปรากฏในพุทธศาสนาตั้ง
 เดิม ซึ่งการอุบัติของพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องยากที่จะเกิด นาน ๆ จึงจะเกิดสักครั้งหนึ่ง
 ดังข้อความในสูตรนิบาตว่า

แม้การประกาศว่า พุทธ ย่อมเป็นสิ่งหายากในโลก^๒

¹ E. Conze, Buddhism : Its Essence and Development,
 pp. 114-117.

² Sn. p. 106.

ghoso pi kho eso dullabho lokasmin yad idam
 'Buddho'ti.

แต่ต่อมาเมื่อเกิดความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ ซึ่งเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ และการเห็นว่า การเป็นพระพุทธเจ้าสูงส่งกว่าการเป็นพระอรหันต์ จึงเป็นเหตุให้เกิดแนวโน้มที่จะให้คนตั้งใจเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อเป็นพระพุทธเจ้า

การเริ่มมีอุดมคติมุ่งไปสู่การเป็นพระโพธิสัตว์เห็นได้ชัดมากในคัมภีร์ของสรวาสตีวาทีน และของมหาสังฆิกะ ในคัมภีร์ทิพยาวาทาน มีข้อความแสดงถึงผลของการฟังพระธรรมเทศนาค้างนี้

... ลางพวกบรรลุโศรตอปฏิบัติผล ลางพวกบรรลุสกฤตาคามีผล ลางพวกบรรลุอนาคามีผล ลางพวกบรรลุอรหัตตผล เพราะทำลายกิเลสทั้งปวงได้ ลางพวกตั้งจิตมุ่งไปสู่ศรวากโพธิ์ ลางพวกตั้งจิตมุ่งไปสู่ปรตฺยเอกโพธิ์ ลางพวกตั้งจิตมุ่งไปในอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ¹

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการตั้งใจเป็นพระพุทธเจ้าเป็นข้อเลือกข้อหนึ่งที่บุคคลธรรมดาสามัญกระทำได้ มิจำเป็นต้องเป็นบุคคลพิเศษ แต่เดิมมาเมื่อแต่การตั้งใจออกบวชเป็นพระอรหันต์เท่านั้น อีกประการหนึ่ง พระธรรมเทศนาค้างกล่าวมิได้แสดงแก่พระภิกษุเท่านั้น มีคฤหัสถ์อยู่ในที่นั้นด้วย ข้อความข้างต้นกล่าววว่า "พระธรรมเทศนาอันพระ

¹ Divy., p. 271.

kāiṣṭic chrotaāpattipalam sākṣhātkrītaṃ kaiṣṭit
sakraḍagāmiḗphalaṃ kāiṣṭic anāgāmiḗphalaṃ kāiṣṭit
sarvakeṣaprahanād arhattvaṃ sākshātkrītaṃ
...kāiṣṭic chrāvakaḅodhāu cittāny utpāditāni
kāiṣṭit pratyekabodhāu kāiṣṭic amuttarāyāṃ
samyakṣambodhāu...

และ pp. 227, 473.

พุทธเจ้าผู้ทรงทราบธรรมชาติของนิสัยแห่งบริษัทใดทรงแสดงแล้วนี้ บุคคลจำนวนร้อย ๆ ไต่ฟังแล้วบรรลุคุณวิเศษมากมาย คือ..."^๑ แสดงให้เห็นว่า มีบุคคลกลางจำพวกมีอุปนิสัย จะเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งพิจารณาจากข้อความข้างต้นก็ย่อมจะมีจำนวนพอ ๆ กับที่ตั้งใจเป็น อย่างอื่น

ในคัมภีร์มหาวิสตุ มีข้อความแสดงการสนับสนุนให้บุคคลมุ่งไปเป็นพระพุทธเจ้าในตอนกล่าวสรุปเรื่องโพธิสัตว์ภูมิดังนี้

ผู้ที่ควรที่จะแสดงทศภูมิ ไต่แก สัตว์ทั้งหลายผู้ตั้งปณิธานเพื่อความ เป็นพระ-
พุทธเจ้าทศภูมิพึงใหญ่แก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความจริงอันตนเห็นแล้ว
ผู้มีศรัทธาเป็นเบื้องหน้า ไม่พึงใหญ่แก่ผู้อื่นนอกแดน เพราะพระโพธิสัตว์เป็น
ผู้มีศรัทธาแต่ผู้อื่นจักสงสัย (เรื่องทศภูมิ)^๒

แสดงให้เห็นว่า ผู้รจนาคัมภีร์เห็นว่า การตั้งใจเป็นพระโพธิสัตว์เป็นอุคมคติ
ให้เลือกได้และถือเป็นอุคมคติที่สูงส่งกว่าอุคมคติอย่างอื่นด้วย

¹ Divy., p. 271.

tatra Bhagavatā tasya janakāyasyāṣayānuṣayam
dhātum prakṛitiṃ ca jñātvā tādrīṣī dharmadeṣanā
kritā yan ṣrutvā bahubhiḥ sattvacatāir mahān
vicesho'dhigataḥ...

² Mhvt. I : 148.

ye sattvā buddhatvāya praṇidhenti tehi uddeśitavyam
daśabhūmikaṃ bodhisattvānāṃ ca dr̥ṣṭasatyānāṃ
śraddadhānānāṃ dātavyam nānyesāṃ ete hyatra
śraddadhāna anye vicikitseyuḥ.

การเปิดโอกาสเช่นนี้ไม่พบในคัมภีร์เดรวาทบาลี แต่อย่างไรก็ดี คัมภีร์พุทธวงศ์ได้กล่าวถึงคุณสมบัติที่จะทำให้การตั้งใจเป็นพระพุทธเจ้าสัมฤทธิ์ผลว่า ต้องเป็นผู้ที่ประกอบด้วยอภิวุฒิสโมธาน^๑ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ย่อมเป็นการเปิดโอกาสให้บุคคลอื่น ๆ ผู้มีคุณสมบัติครบดังกล่าวเป็นพระพุทธเจ้าได้เช่นกัน

จึงสรุปได้ว่า พุทธศาสนาสำนักต่าง ๆ เริ่มมีความคิดให้พระโพธิสัตว์เป็นอุดมคติแทนที่การเป็นพระอรหันต์ แต่มีใค้กำหนดว่า ทุกคนจะต้องเป็นพระโพธิสัตว์และก็ยังมิได้กล่าวว่า การเป็นพระอรหันต์นั้นยังไม่ถึงความหลุดพ้น

๒. การขยายประวัติพระพุทธเจ้าช่วงที่เป็นพระโพธิสัตว์

แต่เดิมว่า โพธิสัตว์ ใช้เรียกพระพุทธเจ้าตั้งแต่เสด็จออกบรรพชาจนถึงตรัสรู้ ต่อมาได้ขยายเป็นตั้งแต่ประสูติจนถึงตรัสรู้ คัมภีร์ช่วงการแยกเป็นสำนักนี้ทุกคัมภีร์ใช้คำว่า พระโพธิสัตว์ ในประวัติส่วนที่ขยายออกไปจากที่กล่าวข้างต้นซึ่งเป็นผลมาจากความคิดเรื่อง อุดมคติพระโพธิสัตว์เป็นระบบมากขึ้น จึงเกิดการขยายช่วงเวลาตอนเป็นพระโพธิสัตว์ออกไป เพื่อแสดงคุณงามความดีให้ใคร่ครวญ ช่วงที่เรียกว่า พระโพธิสัตว์ในคัมภีร์ช่วงนี้จึงมิได้หมายเพียงปัจจุบันชาติ แต่หมายถึง อดีตชาติ ย้อนหลังกลับไปอีกนับไม่ถ้วน

¹ Bv. p. 12.

ประวัติส่วนที่ขยายออกไปก่อให้เกิดชั้นตอนที่แน่นอนที่ผู้เป็นพระโพธิสัตว์จะต้อง
ผ่านไปเป็นลำดับจนกว่าจะได้เป็นพระพุทธเจ้า^๑ ส่วนที่เพิ่มขึ้นมีดังนี้

๑ อรรถกถาชาตกแบ่งประวัติพระพุทธเจ้าไว้ดังนี้

ทุเรณิทาน ตั้งแต่พระพุทธเจ้าตั้งปณิธานจนถึงไปบังเกิดในคูลิต

อวิทุเรณิทาน ตั้งแต่จุติจากสวรรคชั้นคูลิต จนตรัสรู้

สันติเกณิทาน ตั้งแต่ตรัสรู้จนถึงปรินิพพาน

การแบ่งนี้แสดงให้เห็นเรื่องราวที่ค่อย ๆ ขยายขึ้นเป็นชั้น ๆ เรื่องที่เป็น
แกนสำคัญที่สนใจกันในรายแรกสุดคือเมื่อดำรงเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ต่อมาจึงได้สนใจ
ศึกษาช่วงที่เป็นพระโพธิสัตว์ในชาตินั้นก่อนจึงเป็นอวิทุเรณิทาน และต่อมาได้ขยายประวัติ
ขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งเป็นทุเรณิทานดังที่กล่าวรายละเอียดได้เป็น ๓ ช่วง

J. I : 2.

Sā panāyam Jātakassa Atthavannanā Dūrenidānam
Avidūrenidānam Santikenidānan'ti... Dīpaṅkarapādamūlasmiṃ
hi katābhinihārassa Mahāsattassa yāva Vessantarattabhāvā
cavitvā Tusitapure nibbatti tāva pavatto kathāmaggo
Dūrenidānam nāma. Tusitabhavanato pana cavitvā yāva
bodhimaṇḍe sabbaññutappatti tāva pavatto kathāmaggo
Avidūrenidānam nāma santikenidānam pana-ṭhāne labbhatīti.

๑. การตั้งปณิธานเป็นพระพุทธเจ้า
๒. การได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าในอดีต
๓. การบำเพ็ญบารมี

ขั้นตอนที่เพิ่มขึ้นนี้ แสดงให้เห็นถึงความคิดที่พัฒนาไปคือ

ความคิดเรื่องกรรม ทำให้เกิดการตั้งปณิธาน เพื่อแสดงความจำนงที่จะช่วยเหลือผู้อื่นเมื่อตนเองได้ตรัสรู้พระโพธิญาณแล้ว

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นบุคคลพิเศษเหนือผู้อื่น จึงได้เกิดการรับรองความเป็นพระโพธิสัตว์นั้น ด้วยการได้รับการพยากรณ์กำหนดว่า พระโพธิสัตว์พระองค์นั้นจะได้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าอะไร มีพระชนม์เท่าใด ฯลฯ การพยากรณ์นี้ยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์ช่วงนี้ว่า มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ คัมภีร์ดั้งเดิมไม่มีข้อความกล่าวว่า พระโพธิสัตว์ได้พบพระพุทธเจ้าในอดีต

ความคิดเรื่องการช่วยเหลือผู้อื่น การเห็นว่าการบำเพ็ญธรรมเพียงชาติเดียวไม่เพียงพอ รวมทั้งการพยายามปรับการบำเพ็ญธรรมให้ถูกต้องบำเพ็ญได้ จึงเกิดเป็นความคิดเรื่องการบำเพ็ญบารมีขึ้น

บุคคลจะเริ่มได้นามว่า พระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ตั้งปณิธานครั้งแรกเป็นต้นไป ระยะเวลาที่ตั้งปณิธานนั้นคัมภีร์ต่าง ๆ กล่าวต่างกันไป คัมภีร์พุทธวงศ์ ทิพยวาทนกล่าวถึงช่วงเวลาสี่สงไขยแสนกัป^๑ ในกรณีพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ส่วนคัมภีร์มหาวิสตูกถาย้อนขึ้นไปจนนับไม่ถ้วน^๒ และสิ้นสุดการเป็นพระโพธิสัตว์เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

¹ Divy. p. 228 ff.

² Mhvt. I : 32.

คัมภีร์มหาวัสตุไค้งักระบบช่วงตอน หรือขั้นตอนการเป็นพระโพธิสัตว์ขึ้นเป็น
จรรยาและภูมิ อีกด้วย เรื่องราวของขั้นตอนการเป็นพระโพธิสัตว์นี้จะกล่าวละเอียดใน
บทที่ ๕

๓. การเริ่มความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์

พระโพธิสัตว์ มหาสัตว์ ในที่นี้หมายถึง พระโพธิสัตว์ทรงอำนาจเปี่ยมด้วยคุณ-
ธรรมคอยช่วยเหลือมนุษย์ที่ตกยาก ลักษณะดังกล่าวเป็นผลมาแต่ ความคิดว่าพระโพธิสัตว์
เป็นผู้บำเพ็ญคุณงามความดีด้วยการช่วยเหลือผู้อื่น และความคิดว่าศาสนาจะเสื่อมสูญ

พระโพธิสัตว์ผู้ได้รับการบูชาอันวอนเพื่อการต่าง ๆ ในพุทธศาสนาช่วงนี้ได้
แก่พระเมตไตรย เรื่องราวของพระเมตไตรยได้รับการเน้นมากในสำนักสรรวาสติวาทีน
ส่วนทางเถรวาทบาลีนัยยอมรับแต่ไม่เน้นมากนักมาเน้นมากในคัมภีร์เถรวาทยุคหลังๆ เช่น
ในมาเลยยเถรนิทาน เป็นต้น

ลักษณะของพระเมตไตรย เป็นเสมือนสะพานเชื่อมโยงไปสู่ความคิดของพระ-
โพธิสัตว์ มหาสัตว์ ในมหายาน พระนามของพระองค์หมายถึงผู้เป็นมิตร^๑ หรือความ
เป็นมิตร อันเป็นลักษณะของการทำบุคคลาธิษฐานของความเมตตา ลักษณะเช่นนี้เป็นต้น
เกาของพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์ในคัมภีร์มหายาน ซึ่งมักจะเป็นการทำบุคคลาธิษฐานของ
ธรรมะที่ต่าง เช่น ความฉลาด ความกรุณา เป็นต้นให้เป็นพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์

¹ Metteyya

Māitreyā, Māitriya, Māitraka, Māitrānātha,
Māitrānāman.

๑) D. III : 76.

Mvt. I : 40; III ; 240.

Divy, 60. ff.

Ava Śata. p. 251.

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์ช่วงการแยกเป็นสำนักต่างๆ มีเหตุมาจากความสนใจลักษณะของพระพุทธเจ้า และการแพร่ศาสนาไปสู่ชนหมู่มากเป็นสำคัญ การทำโพธิสัตว์กลายเป็นอุดมคติ และเกิดการสร้างขึ้นตอนของการเป็นพระโพธิสัตว์ให้เป็นระบบขึ้นห่างจากลักษณะประวัติบุคคลออกไปทุกที ๆ

ข. ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์มหายาน

ในคัมภีร์มหายาน ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นแกนกลาง ของคำสอนพระโพธิสัตว์เป็นทั้งจุดมุ่งหมายของศาสนา คือ โพธิ(ศูนย์ตา) และกรุณา เป็นที่พึ่งของศาสนิก เป็นสิ่งเคารพบูชาของศาสนิกผู้เลื่อมใส เป็นผู้สามารถปฏิบัติตามอุดมคติอันสูงส่งที่มหายานเน้น กล่าวได้ว่า ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในช่วงนี้ เป็นเรื่องเอกเทศแยกจากลักษณะที่เป็นประวัติของพระพุทธเจ้า หรืออาจกล่าวได้ว่า ในช่วงหลังของมหายานเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ตั้งอยู่ได้โดยไม่ต้องอิงอาศัย หรืออ้างถึงพระพุทธเจ้าเลย ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ได้แยกเป็นเอกเทศจากพระพุทธเจ้า กลายเป็นการบรรลุสภาพอย่างหนึ่งที่ทำให้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐ มีหน้าที่สำคัญในการช่วยเหลือดูแลชาวโลกและกลายเป็นเหล่าเทพเจ้าผู้สถิตในสรวงสวรรค์

สาเหตุที่ทำให้ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์มีลักษณะดังกล่าว มีทั้งสาเหตุที่เกิดจากการพัฒนาความคิด แนวทางในพุทธศาสนาเอง และสาเหตุจากภายนอก จึงสามารถแบ่งสาเหตุได้เป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ ๒ หมวด คือ

ก. สาเหตุภายใน

ข. สาเหตุภายนอก

ก. สาเหตุภายใน

ประเด็นสำคัญที่เป็นปัจจัยให้เกิดสาเหตุภายใน คือ การพัฒนาของพุทธศาสนาไปในด้านต้องการบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม หรือทำให้ศาสนาเกี่ยวข้องกับสังคมมากขึ้น เพื่อ

ประโยชน์ในการเผยแพร่ รวมทั้งการพัฒนาหลักปรัชญาเรื่องศูนยตา และเรื่องภักติ ด้วยปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่สืบเนื่องมาจากพุทธศาสนาช่วงก่อน ๆ นี้ อันก่อให้เกิดสาเหตุที่จะทำให้พระโพธิสัตว์กลายเป็นความคิดสำคัญดังนี้

๑. การเน้นเรื่องช่วยเหลือผู้อื่น

การเผยแพร่ศาสนาไปสู่ชนหมู่มาก เป็นเหตุให้พุทธศาสนามีแนวโน้มที่จะเกี่ยวพันกับสังคมมากขึ้น หลักสำคัญที่ได้รับการเน้นมากคือ ความกรุณาของพระโพธิสัตว์ในอันที่จะช่วยเหลือผู้อื่น การเน้นเรื่องนี้ทำให้เกิดความคิด ๒ ประการ ในพุทธศาสนมหายาน ช่วงต้น คือ

การต่อต้านระบอบวัด^๑

ความมุ่งหมายแต่ดั้งเดิมของพุทธศาสนา คือ การสละบ้านเรือนออกบวชเพื่อบำเพ็ญเพียรให้ถึงความหลุดพ้น เรื่องราวในคัมภีร์ชั้นต้น ๆ จึงเป็นเรื่องของพระภิกษุเป็นส่วนใหญ่ ที่กล่าวถึงเรื่องของผู้ครองเรือนเป็นส่วนน้อย ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับพระภิกษุคือ การได้รับคำสั่งสอน ดังจะเห็นได้ว่ามีพระสูตรมากมายแสดงเรื่องการชกถามปัญหาของคฤหัสถ์กับพระพุทธเจ้าหรือพระภิกษุ การให้การสั่งสอนแก่ชาวบ้านจึงเป็นเรื่องสำคัญ จะเห็นได้จากข้อความต่อไปนี้

^๑ ระบอบวัด - Monasticism.

I. B. Horner, The Early Buddhist Theory of Man Perfected, p. 109, 275.

ภิกษุทั้งหลาย เราพนแล้วจากบวงท่งป่วง ท่งที่เป็นของทิพย์ และของมนุษย์
 แม่พวกเธอก็พนแล้วจากบวงท่งป่วง ท่งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ พวกเธอ
 จงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่ชนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่อ
 อนุเคราะห์สัตว์โลก เพื่อประโยชน์แก่กกุล และความสุขแก่เทพ และมนุษย์
 ท่งหลาย ๆ จงอย่าไปทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมทั้งดงามในเบื้องต้น
 งามในท่ามกลางและงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย
 อรรดและพญัญชนะ สัตว์ทั้งหลายผู้มีธูล คือ กิเลสเบาบางจะยังมีอยู่ (แต่)
 เลื่อมไปเพราะมีไคฟังธรรม ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี ภิกษุทั้งหลายแม่เราก็จะไป
 ยั่งอุระเวลาเสนาณิคม เพื่อแสดงธรรม^๑

ขอความข้างตนแสดงให้เห็นถึงหน้าที่ของภิกษุที่มีต่อสังคมอย่างชัดเจน แต่ใน
 เวลาต่อมาเมื่อเกิดมีวัดสำหรับพระสงฆ์เป็นหลักแหล่งแน่นอน การออกจาริกสั่งสอน

¹ V. I : 2q-21.

mutt'āhaṃ bhikkhave sabbapāsehi ye dibbā ye ca
 mānusa. tumhe pi bhikkhave muttā sabbapāsehi ye dibbā ye ca
 mānusa. caratha bhikkhave carikam bahujanahitāya bahujana-
 sukhāya lokānukampāya atthāya hitāya sukhāya devamanussānam
 mā ekena dve agamittha. desetha bhikkhave dhammaṃ ādikalyāṇam
 majjhekalyāṇam pariyoṣānakalyāṇam sāttham savyanjanam kevalaparipunna
 parisuddham brahmacariyam pakāsetha santi satta apparajakka-
 jātikā assavanatā dhammassa parihinayati, bhavissanti dhammassa
 aññātāro ahampi bhikkhave yena Uruvelā yena senānigamo ten'
 upasaṃkamissāmi. เทียบ Sad. p. 27.

ก็ลดลงตามลำดับ^๑ และระบบวัดก็ก่อตัวซับซ้อนขึ้นตามกาลเวลา ดังจะเห็นได้ว่าพระวินัยอันเป็นข้อบังคับเฉพาะตัวพระภิกษุ โดยขยายออกเป็นข้อบังคับอื่นอันเกี่ยวแก่การบริหารคณะสงฆ์ ซึ่งมีลักษณะซับซ้อนและยุ่งยากมากขึ้น^๒

เมื่อพระภิกษุเข้ามาอยู่ในอารามเดียวกัน การศึกษาหาความรู้ของพระภิกษุก็ย่อมเป็นระบบเป็นสำนักโตมันคงขึ้น อันเป็นเหตุให้เกิดตำราพระอภิธรรม ตำราเหล่านั้นเหมาะแก่ผู้ใดศึกษาพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งเท่านั้น การที่พระภิกษุสนใจศึกษางานอันเป็นลักษณะทางวิชาการดังกล่าวทำให้การติดต่อระหว่างพระกับชาวบ้านมีน้อย ทางที่ชาวบ้านจะเกี่ยวข้องกับพระภิกษุก็ด้วยการทำบุญทำทานแต่เพียงประการเดียว การจะเข้าใจหลักธรรมให้สูงขึ้นก็แลดูเป็นของเหนือสติปัญญา เพราะพระภิกษุได้พัฒนาระบบตำราวิชาการห่างออกจากสภาพที่พบทุกเมื่อ เช้าวันมากขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าวจึงมีมุมมองระบบวัดเป็นระบบปิด อำนวนัยประโยชน์แก่พระภิกษุแต่ส่วนเดียว ทำให้มีมุมมองพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่พยายามผละออกจากสังคมโดยละทิ้งหน้าที่อันดั้งเดิมที่จะคอยช่วยเหลือผู้อื่น

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นผู้ช่วยเหลือผู้อื่น สละตนเพื่อผู้อื่นจึงเกิดขึ้นเพื่อต่อต้านระบบวัดอันซับซ้อนนี้ด้วยส่วนหนึ่ง รวมทั้งทำให้เกิดความคิดว่า การจะไปถึงการหลุดพ้นไม่จำเป็นต้องออกบวชเสมอไป ผู้เป็นกฤหัสถ์ก็สามารถเป็นพระโพธิสัตว์มุ่งหมายพระโพธิญาณอันสูงสุดได้ ดังที่กล่าวในวิมลเกียรติคุณิรเทศสูตรว่า

^๑ เอช ดายัล ว่า ลักษณะเช่นนี้เกิดราวศตวรรษที่ ๒ ก่อนคริสตกาล.

๑ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, P. 2.

L, B. Horner, The Early Buddhist Theory of Man Perfected, P. 21 ff.

^๒ คือส่วนที่เรียกว่า ชั้นธกะ ในพระวินัยปิฎก.

วิมลเกียรติตอบกุมารเหล่านั้นว่า , กุลบุตรทั้งหลายเพียงแต่ทำให้จิตมุ่งไปสู่
อนุตตรสัมมัชฌัมโพธิ์ให้เกิดขึ้น มุ่งมั่นประพฤติช้อยก็ได้ชื่อว่าบรรพชา และได้อุปสมบทแล้ว^๑

เมื่อเป็นดังนี้ ความคิดเรื่องพระโพธิ์สัตว์ จึงได้รับการสนับสนุนขึ้นแทนการ
บวชเป็นพระภิกษุ ด้วยดีว่า การบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิ์สัตว์สามารถให้ประโยชน์ได้ทั้งกับ
สังคมและตนเอง

¹ Vkn. p. 79.

Vimalakīrti replied to them : Young people, only produce the thought of supreme and perfect enlightenment (anuttara samyaksambodhiḥ) and vigorously cultivate (right conduct (samyakcarita) for this is the leaving the world (pravrajyā) and the ordination (upasampadā) (which make a monk (bhikṣu))

ดู Vkn., p. 40 วิมลเกียรติสั่งสอนพระมหาสาวก และบทที่ ๓ ของ
วิมลเกียรติในเทศสูตร ทั้งหมดเป็นการโต้ตอบระหว่างพระมหาสาวก พระโพธิ์สัตว์อื่นกับ
วิมลเกียรติ ทั้งหมดไม่อาจต่อคำกับวิมลเกียรติได้

เอ็ม. วินเตอ์นิตซ์ (M. Winternitz) กล่าวว่า

Thus, according to the teachings of Mahayana; even in the householder in the midst of family life, the merchant, the artisan, the king, nay; even the labourer, the pariah, can attain salvation, on the other hand by practising pity and friendliness of all beings, by exceptional generosity and self-denial, and on the other hand by faithful and devoted worship of the Buddha, the Buddhas and the bodhisattvas.

ดู M. Winternitz, History of Indian literature, II : 229.

การขมอดมคติพระอรหันต์

อุดมคติดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา คือ การมุ่งไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ด้วยการทำลายอัสวกิเลสทั้งปวง^๑ แต่ในพุทธศาสนamahayanพระอรหันต์ถูกพิจารณาว่าด้อยกว่าพระพุทธเจ้าในด้านความรู้ ทั้งความคิดเรื่องการช่วยเหลือผู้อื่นที่มีเพิ่มมากขึ้น ทำให้มองเห็นว่าพระอรหันต์เป็นคนที่เอาแต่ตัวรอด ไม่ได้ช่วยเหลือผู้อื่นระหว่างการบำเพ็ญเพียรของตน

พุทธศาสนamahayanประกาศโจมตีพระอรหันต์อย่างเปิดเผยใน ๒ ประเด็นด้วยกัน คือ

๑. จุดมุ่งหมาย พุทธศาสนamahayanกล่าวว่า ผู้เป็นพระอรหันต์มุ่งแต่เพียงความรู้ที่จะพ้นจากกิเลส ในขณะที่ผู้เป็นพระโพธิสัตว์มุ่งอนุตรสัมยักสัมโพธิอันเป็นของพระพุทธเจ้า ในสังฆกรรมนุตตรสูตร มีการกล่าวถึงพระอรหันต์ว่า ควรบำเพ็ญความดีต่อไปอีกเพื่อไพบรลอนุตรสัมยักสัมโพธิญาณ ดังนี้

พระอรหันต์หารู้อยงค์ เมื่อไ้ฟังการพยากรณ์ของตน เฉพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้าพร้อมกันแล้ว เป็นผู้ตั้งใจ เต็มตั้งใจ ยินดีเป็นอย่างยิ่ง เกิดปีติโสมนัสพากันเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อไปถึงได้ถวายบังคมแทบพระบาทแล้ว กราบทูลว่า ข้าแต่พระภิกษุวันุต พวกข้าพระองค์ขอแสดงความผิด ข้าแต่พระภิกษุวันุต พวกข้าพระองค์คิดอยู่เสมอเป็นเนืองนิตย์ว่า พวกข้าพระองค์ได้บรรลุถึงนิรวาณแล้ว เหตุนี้เพราะว่า พวกข้าพระองค์ยังไม่ได้รับการชี้แจง ยังไม่คล่องแคล่ว ยังรู้ไม่ถูกวิธี ความบกพร่องเหล่านี้มีเหตุมาแต่อะไร เป็นเพราะว่า เมื่อเวลาที่พวกเราพระองค์ควรจะได้บรรลุถึงความ

^๑ พระสูตรในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทบาลีมักใช้คำว่า *khināsava* เป็นคุณศัพท์ของคำว่า อรหันต์.

รูของพระตถาคต พวกข้าพระองค์กลับพอใจด้วยความรู้อันจำกัดของพวกข้าพระองค์.

๒. พระอรหันต์เป็นผู้เห็นแก่ตัว พุทธศาสนายานกล่าวว่า การบำเพ็ญธรรมะ เพื่อการหลุดพ้นของพระอรหันต์นั้นมุ่งแต่จะให้ตนเองสำเร็จ มิได้มีความคิดจะช่วยเหลือผู้อื่น และเมื่อเวลาบำเพ็ญเพียรก็มีได้ช่วยเหลือผู้อื่น แต่พระโพธิสัตว์ผู้มุ่งอนุตรสัมพันธัมโพธิ์ต้องเสียสละ ไม่ยอมบรรลุปุทธิอย่างรวดเร็ว เพื่อช่วยเหลือผู้อื่นก่อน ดังที่เห็นที่กล่าวในอัญญาสาฬหรีกา ปรชญาปารมิตาว่า

สุภูติ บุคคลผู้มุ่งหมายจะเป็นพระอรหันต์และพระปัจเจกพุทธเจ้า ทำความศึกษาอย่างไร สุภูติ บุคคลเหล่านั้นเป็นดังนี้ คือ คำริว่า เราจักฝึกเฉพาะตนเอง เราจักทำให้ตัวเองเท่านั้นสงบ เราจักประนิรwaanแต่ลำพังตนเอง เขาเหล่านั้นยอมปรารถนาที่จะประกอบภารกุศลมูลทั้งปวงเพื่อฝึก เพื่อทำตนให้สงบ เพื่อประนิรwaanเฉพาะตนดังนี้ สุภูติ แต่พระโพธิสัตว์มหาสัตว์ศึกษาอย่าง

๑ Sad. p. 134.

atha khalu tāni pañcārhaçchatāni bhagavataḥ
sammukham ātmano vyākaraṇāni śrutvā tuṣṭā āttamanasa-
pramuditāḥ pritisāumanasyajāta yena bhagavāṃstenopasamkrāntāḥ.
upasaṃkramya bhagavataḥ pādayoḥ śirobhir nipatya evaṃ āhuḥ -
atyayaṃ vayaṃ bhagavan deśayāmo yāir asmābhir bhagavann evaṃ
satatasamitaṃ cittaṃ paribhāvitam idaṃ asmākaṃ parinirvāṇaṃ
parinirvṛtā vayaṃ iti yathāpīdaṃ bhagavann avyaktā akuṣalā
avidhijñāḥ tat kasya hetoḥ ? yāir nāmāsmābhir bhagavāṃstathā-
gatajñāne 'bhisamboddhavye evaṃrūpeṇa parīttena jñānena paritoṣaṃ
gātāḥ sma.

นี้ เราจักตั้งอยู่ในตูลตาเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เราจักยังให้สัตว์ชาติอันไม่อาจประมาณได้นี้ถึงปรินิรวาณ?

กล่าวโดยสรุป คือ ในความคิดของพุทธศาสนาหายาน พระอรหันต์ทำเพื่อประโยชน์ตนเอง (svārtha) เป็นหลัก ส่วนพระโพธิสัตว์ทำเพื่อประโยชน์ผู้อื่น (parārtha) เป็นหลัก

ในกรณีดังกล่าว พุทธศาสนาหายานเน้นลักษณะการบรรลุด้วยการพิจารณาออกจากตนเป็นใหญ่ และกล่าวว่า การเข้าฌานสมาธิ โดยมองเข้าหาตนเพื่อที่จะให้ตนเองพ้นจากความคิดเกาะยึดกับอัตตา เป็นการกระทำที่มีได้อะผลประโยชน์แก่ผู้อื่น แต่หากบุคคลผู้นั้นได้พิจารณาแผ่ความเมตตา กรุณา ออกไป โดยคิดว่า สัตว์ทั้งหลายเป็น

^๑ Aṣṭa PP. p. 116.

Katham ca Subhūte śrāvakayānikāḥ pratyekabuddhayānikā vā pudgalāḥ śikṣante ? teṣāṃ Subhūte evaṃ bhavati ekam ātmānam damayisyāmaḥ, ekam ātmānam samayisyāmaḥ, ekam ātmānam parinirvāpayisyāmaḥ, ity ātmadamasamathaparinirvāṇāya sarvakusālamūlābhisamskāraprayogaṇ ārabhante. na khalu punaḥ Subhūte bodhisattvena mahāsattvenāiva śikṣitavyam ...ātmānam ca tathatāyāṃ sthāpayisyāmi sarvalokānugrahāya, sarvasattvānapi tathatāyāṃ sthāpayisyāmi, aprameyaṃ sattvadhātuṃ parinirvāpayisyāmi.

ผู้เหมือนกับตน ก็สามารถปลดเปลื้องอึดใจได้เช่นเดียวกัน^๑

ความคิดเรื่องการช่วยเหลือเสียสละแก่ผู้อื่น เป็นตัวการสำคัญที่ทำให้ความคิดพระโพธิสัตว์เด่นชัด และต่อมาภายหลังความคิดนี้ก็ครอบงำเรื่องราวต่าง ๆ ในความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ทั้งหมด

๒. ลักษณะของพระพุทธเจ้ากับโพธิ

ในคัมภีร์ช่วงก่อนนันทมหายาน โพธิของพระพุทธเจ้า และพระพุทธรูปได้ รับการเทียบเข้าเป็นสิ่งเดียวกัน และเริ่มมีความพยายามที่จะทำให้ทั้งสองมีลักษณะเป็น สภาวะ ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง กระบวนการดังกล่าวได้พัฒนามาถึงจุดสุดท้ายในพุทธ- ศาสนามหายาน

^๑ D. I : 250, III : 223 กล่าวถึง อัปมัญญา คือการเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แผลอกไปจากตน จนกระทั่งทั่วไปแก่สัตว์ทั้งหลายว่า เป็น ทางหลุดพ้นไปเช่นกัน.

Bcvp. p. 488. อ้างถึงใน T.R.V. Murti, The Central Philosophy of Buddhism, p. 284.

tad uktam : yataḥ prajñā tattvaṃ bhajati karuṇā samvṛtim atah;
tavāvḥun niḥsattvaṃ jagad iti yathārtham vimṛsataḥ.

yadā cāviṣṭo'bhūr dasabala-jananyā karuṇayā ;
tadā te'bhūd arte suta iva pituḥ prema jagatī.

ดู CpA. pp. 289 ff.

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ บทที่ ๖ หน้า ๒๑๑-๒๑๘ และ ๒๒๖-๒๓๒.

พุทธศาสนิกชนกล่าวว่า ความรู้หรือโพธิ์ของพระพุทธเจ้า คือ ศูนย์ตา^๑ อันเป็นความจริงสูงสุด เป็นลักษณะของทุกสิ่งทุกอย่าง ความจริงสูงสุดนี้เรียกว่า ตถตา

๑ Sunyata หรือ Sunya มีความหมายเป็น ๒ ระดับ ดังนี้

ก. ปรากฏการณ์ทุกอย่างในโลกเป็นศูนย์ เพราะเป็นสิ่งที่ต้องอิงอาศัยกัน เกิดขึ้น จึงไม่มีสภาพที่แท้จริง เป็นความจริงควยอิงอาศัยกันอยู่ เป็นสิ่งที่ถูกกำหนด (pratityasamutpanna) ดังนั้น จึงถือเป็นศูนย์ เป็นสิ่งที่ไม่เป็นจริง

ข. (ควยเหตุผลดังกล่าว) ความจริงที่สูงที่สุด หรือความจริงแท้เป็นสภาพที่แท้จริงของทุกสิ่ง คือ ศูนย์หรือศูนย์ตา เพราะพ้นจาก emperical form ไม่มี thought catagory หรือ คำขยายว่า มีอยู่ หรือหึ่งไม่มีและมี ย่อมนำมาขยายคำว่า ศูนย์ หรือ ศูนย์ตาไม่ได้ ศูนย์ตาหรือศูนย์เป็นสิ่งที่พ้นความคิด การรู้อริยสัจ ๔ ปฏิจจ-สมุปบาท เป็นเพียงแต่รู้ความจริงของสิ่งที่เกิดโดยอาศัยเหตุปัจจัย เป็นเรื่องราวของโลก จึงยังไม่เป็นความจริงแท้ แต่ก็เป็นพื้นฐานใหญ่ถึงความจริงสูงสุด หรือศูนย์ตาได้.

Vkn. pp. LX-LXXII.

H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 15.

T. R. V. Murti, The Central Philosophy of Buddhism (London : George Allen and Unwin. 1974) p. 349.

E. Coze, Buddhism : Its Essence and Development, pp. 130 - 135.

หรือ ตตฺตว^๑ ศูนย์ตานิยอมครอบคลุมนทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นสภาวะของทุกสิ่งทุกอย่าง เป็น
ปรัชญา^๒ เป็นอไทวะ^๓ เมื่อโพธิเป็นเช่นนั้น พระพุทธเจ้าก็เป็นเช่นนั้นด้วย พระพุทธเจ้า
เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับตตว^๔ และกล่าวว่า กายของพระพุทธเจ้าที่เป็นอันหนึ่งอัน
เดียวกันกับสภาพสูงสุดนี้เรียกว่า ธรรมกาย^๕

คัมภีร์พุทธศาสนาหายานกล่าวว่า รูปรกายของพระพุทธเจ้านั้น ไม่ใช่พระ-
พุทธเจ้าที่แท้จริง พระพุทธเจ้าที่แท้จริง คือ ธรรมกาย ดังที่กล่าวว่า

ธรรมกายทั้งหลายคือพระพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลายท่านไม่พึงคิดว่า กายที่ท่าน
เห็นอยู่นี้ เป็นกายจริงของเรา ท่านจงเห็นเราจากความพรอมบริบูรณ์ คือ

^๑ N. Dutt, Aspects of Mahāyāna Buddhism and Its Relation to Hīnayāna, p. 34.

^๒ ปรัชญาในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ศูนย์ตว

^๓ อไทวะ - advāita = ความไม่เป็นสอง - non-duality.

^๔ T.R. V. Murti, The Central Philosophy of Buddhism, p. 283-285.

^๕ Asta. PP. p. 253.

acalitā hi tathatā. yā ca tathatā, Tathāgataḥ...
yā ca Śūnyatā, sa tathāgataḥ.

ธรรมกายเกิด^๑

ธรรมกายเป็นแก่นแท้ เป็นความจริงประการเดียวของสกลจักรวาล พ้นจาก
การมีภาวะเป็นสอง เป็นธรรมชาติที่แท้จริงของจักรวาล จึงมีชื่อเรียกว่า สวภาวิคกาย^๒

¹ Aṣṭa. PP., p. 48.

dharmakāyā buddhā bhagavantah. mā khalu punar imam
bhikṣavaḥ satkāyaṃ kāyaṃ manyadhvam. dharmakāyaparinīṣpattito
māṃ bhikṣavo draṅsyatha.

Vajracchedikā ใน M.S.S. I : 87.

ye māṃ rūpeṇa cādrakṣur ye māṃ ghoṣeṇa anvayuh
mithyāprahāṇaprasṛtā na māṃ draṅsyanti te janāḥ dharmato buddhā
draṅṣṭavyā dharmakāyā hi nāyakāḥ dharmatā ca na vijñeyā ca sā
sakyā vijānitum.

² ศัพท์ใช้แทนคำว่า ศูนย์ตา

Svabhāvakāya	-	own nature body
Tattva	-	suchness
Śūnya	-	void, abyss, emptiness.
Nirvāṇa	-	the eternal liberty
Samādhikāya	-	rapture body
Bodhi	-	wisdom
Prajñā	-	divine knowledge
Tathāgatagarbha	-	womb of those who attain the germ of Buddhahood

Ananda K. Coomaraswamy, Buddha and the Gospel of
Buddhism, p. 240.

T.R.V. Murti, The Central Philosophy of Buddhism,
p. 285.

กล่าววว่า

It would be, however, not exactly correct to take the Dharmakāya to be the abstract metaphysical principle *Sūnyatā* or suchness (*tathatā*). The Dharmakāya is still a Person, and innumerable merits and powers etc. are ascribed to him.

D.T. Suzuki ได้ให้รายละเอียดลักษณะและหน้าที่ของธรรมกายตามที่ Avatamska Sūtra กล่าวไว้ดังนี้

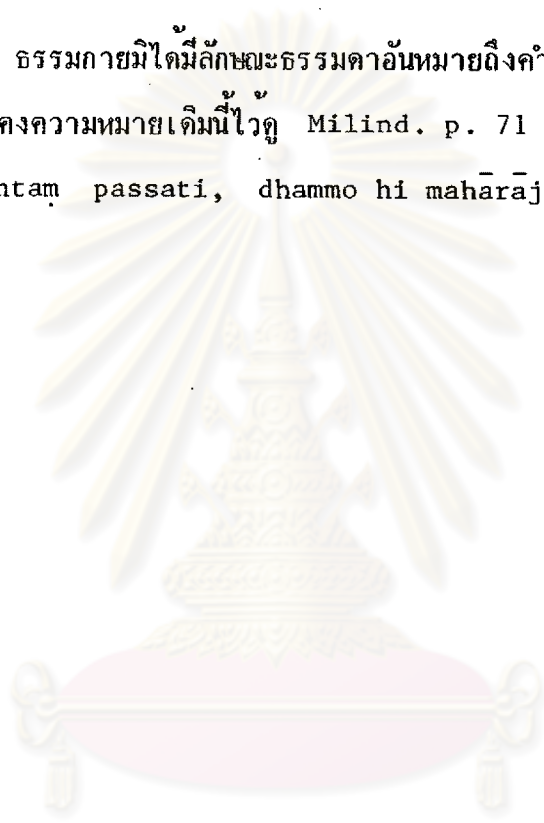
'The Dharmakāya, though manifesting itself in the triple world, is free from impurities and desires. It unfolds itself here, there, and everywhere responding to the call of *karuṇā*. It is not an individual reality ; it is not a false existence, but is universal and pure. It comes from nowhere, it goes to nowhere ; it does not assert itself ; nor is it subject to annihilation. It is for ever serene and eternal. It is the One ; devoid of all determinations. This body of Dharma. has no boundary, no quarters, but is embodied in all bodies. Its freedom or spontaneity is incomprehensive... The universe becomes, But this Body for ever remains. It is free from all opposites and contraries, yet it is working in all things to lead to *Nirvāṇa*'

ดู D.T. Suzuki, Outlines of Mahāyāna, pp. 223-4.

ถึงแม้ธรรมกายจะมีโชติคุณตาโดยตรงแต่ก็เป็นการแสดงออกของความจริงสูงสุดในชั้นแรกสุด และหากพิจารณาเหตุตามอัญญาสำหรับรักษา ปรัชญาปารมิตาแล้ว ธรรมกายก็คือ คุณยตานั้นเองเพราะกล่าววว่า

ธรรมกายทั้งหลายคือพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าคือตตตา ตตตาคือคุณยตา
ดูเชิงอรรถที่ ๕ หน้า ๑๑๘ และเชิงอรรถที่ ๑ หน้า ๑๒๓.

จะเห็นได้ว่า ธรรมกายมิได้มีลักษณะธรรมตาอันหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าอีกต่อไป เถรวาทยังคงความหมายเดิมนี้ไว้ดู Milind. p. 71 : yo dhammam passati so bhagavantam passati, dhammo hi mahārājā bhagavatā desito.

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ดังนั้น พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จึงรวมอยู่ในธรรมกายเดียวกัน ในความเป็นจริงแล้ว มี
พระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียว โพรทิม์อยู่ประการเดียว^๑ พระพุทธเจ้าจึงมีลักษณะเป็น
อันหนึ่งอันเดียว หรือเป็นอย่างเดียวกับระเบียบของจักรวาล^๒ เป็นสภาวะที่ทุกคนมีอยู่ใน
ตนอยู่แล้ว^๓ การปรากฏขึ้นของพระพุทธเจ้าเป็นเพียงแต่การมีผู้มาชี้ให้เห็นสภาวะที่มีอยู่
ในคนเท่านั้น^๔ ดังที่กล่าวไว้ใน สัทธรรมปุณฑริกสูตรว่า

^๑ M.S.AL., p. 50.

gotrabhedād avāiyarthyaṭ sākalyād apy anāditaḥ.
abhedānāikabuddhatvam bahutvam cāmalāśraye.

eka eva buddha ity etan nesyaṭe... tatrāika evābhisambuddho
nānye'bhisambhotsyanta...

^๒ ระเบียบจักรวาล คือ cosmic law.

^๓ M.S.A.L, p. 50.

anantā hi buddhagotrāḥ sattvāḥ.

สิ่งที่เป็นตถาคตในตัวทุกคนเรียกว่า tathāgatagotra กุเชิงอรอด
ที่ ๑ หน้าเดียวกัน.

Bcvp. อ้างถึงใน T. R. V. Murti, The Central
Philosophy of Buddhism, p. 283.

buddhānām sattvadhātośca yenābhinnatvam arthataḥ ;
ātmanās ca paresām ca samatā tena te matā.

^๔ Sad. pp. 26-29.

T. R. V. Murti, The Central Philosophy of Buddhism,
p. 283.

พวกท่านไม่ควรคิดเห็นว่า พระศากยมุนีพุทธเจ้าเสด็จออกบรรพชาจาก
ศากยสกุล ไต่บรรลุอนุตรสัมมัคค์สัมโพธิด้วยการบรรลุอย่างยิ่งที่โพธิมณฑล
ไกลมหานครอันมีชื่อ เรียกว่าคยา เมื่อไม่นานมานี้เอง กุสุมุตทั้งหลาย
ที่จริงแล้วเราไต่ตรัสรู้อนุตรสัมมัคค์สัมโพธิมาหลายกัปนับไม่ถ้วนแล้ว...
เราเป็นผู้แสดงไพเราะกฎ (เช่นนั้น) เมื่อเราเทศนาสั่งสอนธรรมแก่สัตว์
โลกทั้งหลายในสหายโลกธาตุนี้ การเช่นนี้ก็เป็นที่ไปในโลกธาตุอื่น ๆ อีก
นับไม่ถ้วน กุสุมุตทั้งหลาย ความปรากฏต่าง ๆ คือการปรินิพพานของ
พระพุทธเจ้าทั้งหลายตั้งแต่พระที่บังกร เป็นต้น กุสุมุตทั้งหลายเราเอง
เป็นผู้บันดาลให้เกิดขึ้น เป็นการแสดงธรรมเทศนาด้วยอุปายโกศลของ
เรา^๑

^๑ Sad. pp. 189 - 190.

sāmprataṃ bhagavatā Śākyamuninā tathāgatena
sākyakulad abhiniṣkramya gayāhve mahānagare bodhimaṇḍavarā-
gragatena anuttarā samyaksambodhir abhisambuddheti. nāivaṃ
draṣṭavyam. api tu khalu punaḥ kulaputrāḥ bahūni mama
kalpakotīnayutasahasraṇy anuttarāṃ samyaksambodhim abhisam-
buddhasya... yataḥ prabhṛtyāham kulaputrā asyāṃ sahāyāṃ lokād
dhātāu sattvānāṃ dharmāṃ desayāmi, anyesu ca lokadhātukoṭīnayutaś-
satasahasreṣu ye ca mayā kulaputrā atrāntarā tathāgatā arhantaḥ
samyaksambuddhāḥ parikīrtitā Dipamkaratathāgataprabhṛtayah,
teṣāṃ ca tathāgatānāṃ arhatāṃ samyaksambuddhānāṃ parinirvāṇāni,
mayāiva tāni kulaputrā upayakāusalyadhammadeśanābhinirhāranirmitāni.

พึงสังเกตว่า คัมภีร์ช่วงการแยกเป็นสำนักใช้คำ lokānuvartana
ในกรณีนี้ แต่ในที่นี้ upāyakāusalya

ดู Sad. บทที่ ๒

Mhvt I : 127 ff.

ในข้อความข้างต้น ลักษณะของพระพุทธเจ้าเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม^๑ ไม่มี
ความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าว่าเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ หรือเป็นบุคคลเอกเทศเหลืออยู่
อีก พระพุทธเจ้ามีมาปรากฏบนโลกเป็นเพียงการแสดงของธรรมกาย ซึ่งมีอยู่ทุกหนทุกแห่ง
เมื่อสภาวะของธรรมกายเป็นของทุกคนทุกคนจึงเป็นพระโพธิสัตว์ได้เท่ากันหมด และ
เช่นพระพุทธเจ้าได้ทุกคน เช่นกัน

จะเห็นได้ว่า โพธิซึ่งแต่เดิมเป็นความรู้ที่ทำให้หนักเลสโลกกลายมาเป็นสภาวะ
ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างไปในที่สุด เดิมพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ค้นคว้าจนเกิดความรู้ แต่
ต่อมา กล่าวหาทรงพบธรรมดาของโลก อันเป็นเหตุให้รวมโพธิและพระพุทธเจ้าเป็นสิ่ง
เดียวกันเป็นผลให้พระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่เกิดจากโพธิมิใช่ผู้พบโพธิ และในที่สุด ผู้ที่จะเป็น
พระพุทธเจ้าก็ต้องกลับมาค้นหาโพธิที่ซ่อนอยู่ในตัวเอง เพื่อให้ได้เป็นพระพุทธเจ้าอีก ซึ่ง
ก็กลับเข้าไปสู่ประเด็น การค้นหาความรู้ในคัมภีร์รุ่นแรกนั่นเอง^๒ คัมภีร์ที่กล่าวเรื่องศูนยตา
จึงมักเน้นเรื่องการได้โพธิจิตมาก เพราะจะเป็นต้นเหตุให้มุ่งไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า

^๑ คัมภีร์มหายานยังคงยอมรับเรื่องราวในคัมภีร์ก่อนหน้าเกิดความคิด เช่นนี้ทั้ง
หมด แต่กล่าวว่าเป็นการตีความที่ตีไม่ลึกซึ้ง

^๒ การเน้นเรื่องการค้นหาโพธิในตัวเอง ต่อมาได้กลายเป็นพุทธศาสนาแบบ
เช่น อันจะมีลักษณะใกล้เคียงกับการออกบวชแสวงหาความรู้ในยุคต้น ๆ คัมภีร์ตั้งเดิมมี
เรื่องราวกล่าวถึง ผู้ที่ใดฟังธรรมแล้วสามารถรู้แจ้งได้ในเวลาที่ฟังจบนี้ด้วย เช่น เรื่อง
พระยสในคัมภีร์มหาวรรค.

๓. การเนยวิธีการหลุดพ้นด้วยศรัทธา

การหลุดพ้นด้วยปัญญาอย่างสูง คือ การเข้าใจเรื่องศูนยตา หรือธรรมกาย เป็นเรื่องยากสำหรับชนทั่ว ๆ ไป โดยเหตุที่พุทธศาสนamahayanสนับสนุนความคิดให้ทุกคน เป็นพระพุทธรเจ้า จึงจำต้องหาวิธีการอื่นที่เหมาะสม วิธีการนั้นคือ ความมีศรัทธา หรือ ภักดี

ศรัทธาเป็นข้อธรรมสำคัญข้อหนึ่งมาตั้งแต่พุทธศาสนาตั้งเดิม ดังปรากฏหลักฐานว่า บุคคลผู้จะเข้าสู่ศาสนาปฏิบัติธรรม จะต้องมีความศรัทธาในโพธิของพระพุทธรเจ้า

ลักษณะของศรัทธาในข้อความดังกล่าว มิได้เป็นธรรมที่จะทำให้เกิดหลุดพ้นโดยตรง แต่เป็นธรรมเบื้องต้น อย่างไรก็ตาม ในพุทธศาสนาตั้งเดิมนี่เอง ก็เริ่มมีการกล่าว ถึงการเข้าถึงโลกสวรรค์ได้ด้วยศรัทธา ดังที่ปรากฏในมหาปริณิพานสูตรว่า

ดูกรอานันทะ ก็บุคคลใด เดินทางจาริกไปยังเจดีย์สถาน (สังเวชนียสถาน ๕) มีจิตเลื่อมใส เมื่อจักกระทำกาลกิริยา บุคคลเหล่านั้นทั้งหมด เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกจะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

๑ ศรัทธา (Faith) ในที่นี้มีได้หมายเพียงความเชื่อถือ แต่มีความหมาย เท่ากับคำว่า ภักดี (Bhakti) ซึ่งมักแปลกันว่า devotion อันได้แก่การเลื่อมใส ศรัทธาจนกระทั่งรู้สึกตนว่าเป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธรเจ้า. ดูเชิงอรรถที่ ๑ หน้า

และ

บุคคลผู้มีใจเลื่อมใส กระทำกาละในสำนักของเรา เขาเหล่านั้นทั้งปวง
 ลางพวกเขาถึงโลกสวรรค์ ลางพวกได้บรรลุสุปาธิเสสนิพพาน^๑

ข้อความดังกล่าวก่อให้เกิดความคิดว่าศรัทธาเป็นทางหลุดพ้นได้

ศรัทธาที่มีลักษณะใกล้เคียงกับ ศรัทธาในลักษณะของภักดี ของมหายาน คือ
 ศรัทธาที่มีกล่าวในไตรปิฎก ซึ่งกล่าวถึงพระเถระ หรือพระเถรี เหล่านั้น บรรยายตน
 เองว่าเป็นผู้มีศรัทธา (ภคฺติมา) เช่น โส ภคฺติมา นาม จ โหติ ปญฺชิตโต ญฺตุวา จ
 ธมฺเมสุ วิเสสิ อสฺส^๒

¹ D. II : 141.

ye hi keci, Ānanda, cetiyacārikam āhiṇḍantā
 pāsannacittā kālaṃ karissanti, sabbe te kāyassa bhedaṃ param
 maraṇā sugatim maggaṃ lokam upapajjissanti.

Franklin Edgerton, ed. Buddhist Hybrid Sanskrit
 Reader (Delhi : Motilal Banarsidass, 1972), p.

atrāntarā ye kecit prasannacittā mamāntike kālaṃ
 kariṣyanti te sarve svargopagā ye kecit sopadhiseṣāh.

น่าสังเกตว่า ฉบับภาษาสันสกฤตว่า อาจนิพพานเป็นโสปาธิเสส (สุปาธิเสส) ใดด้วย.

² Thera. p. 41.

ความคิดดังกล่าวได้พัฒนาไปเป็นลักษณะภักดีในภายหลัง รวมทั้งการมีศรัทธาในโพธิ์ ซึ่งต่อมาโพธิ์ได้มีความหมายเป็นศูนย์กลาง ก็เท่ากับการมีศรัทธาในศูนย์กลาง ซึ่งแสดงเป็นรูปของธรรมกาย เมื่อมีศรัทธาเต็มที รู้ว่าตนเองเป็นศูนย์กลาง ก็ถึงความหลุดพ้นโดยสมบูรณ์ได้

นักปราชญ์ส่วนใหญ่มีความเห็นว่า พุทธศาสนายานได้อำนาจความคิดเรื่องภักดีมาแต่ฮินดู¹ แต่ลักษณะความคิดที่กล่าวข้างต้นจะเห็นว่า ลัทธิภักดี พุทธศาสนานั้นเกิดขึ้นได้ในกระบวนการพัฒนาการของพุทธศาสนาเองได้ อย่างไรก็ดี เมื่อความคิดเกิดขึ้นแล้ว พุทธศาสนายานอาจรับอิทธิพลจากฮินดู หรือพัฒนาไปในประเด็นเดียวกับฮินดู มิใช่ว่ารับความคิดของฮินดูมาโดยตรง

ลักษณะภักดีในพุทธศาสนายาน สามารถเห็นได้ชัดเจนในคัมภีร์สุชาวัตวิญญูสูตร ทั้งวัตถุประสงค์ของความภักดี วิธีการแสดงความภักดี จุดหมายของความภักดี ดังข้อความต่อไปนี้

อานนท์ ก็แล พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้กวัณต์ อันมีจำนวนมากมายเสมอด้วยเมล็ดทรายในแม่น้ำคงคา ในพุทธลักษณะทั้งหลาย อันมีมากมายราวกะเมลู็ดทรายในแม่น้ำคงคาในทิศทั้งหลายทั่วทั้งสัพพทิศ ต่างก็ทรงยกย่องพระนามพรรณนาพระวรณะ ทรงประกาศพระยศ ทรงสรรเสริญพระคุณ ของพระศกตภาค อมิตาภะ ผู้กวัณต์ เพราะเหตุไรจึงเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุว่าสัตว์หลายนานาได้ ไต่ฟังพระนามของพระอมิตาภะ เมื่อฟังแล้ว ยังจิตให้เกิดขึ้น แมจิตโตตปาทเดี่ยวด้วยความแน่วแน อันประกอบไปด้วยความศรัทธา

¹ Thera. p. 42.

H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 31.

ปสาทะ สัตว์เหล่านั้นทั้งปวงก็ยอมตั้งอยู่ในความเป็นผู้ไม่มีการเสื่อมถอย
จากอนุตรสัมมยั๊กสัมโพธิ นอกจากนี้ อานนท์ สัตว์เหล่าใดก็ตาม จัก
กระทำใจสักการะพระพุทฺธเจ้า พระองค์นั้น (ระลึกถึงพระอมิตาภะ
เสมอ ๆ) ยิ่งกุศลมูลให้เกิดขึ้นมากจนประมาณไม่ได้ น้อมจิตไปสู่โพธิ์
และตั้งปณิธานที่จะบังเกิดในโลกธาตุนี้อีก เมื่อถึงเวลาที่คนเหล่านั้นถึงแก
มรณะ พระอมิตาภพุทธเจ้า จะทรงปรากฏพระองค์ แวดล้อมด้วยภิกษุ
ผู้กระทำบูชาพระองค์มากมาย เมื่อคนเหล่านั้นแลเห็นพระองค์ผู้กวีวันต์ก็มี
จิตใจเลื่อมใส จุตินี้บังเกิดในสุชาวดีโลกธาตุ อานนท์ก็ถูบลูตฺร กุศลจิตา
จะพึงหวังว่า เราจักได้เห็นพระอมิตาภะ เขาเหล่านั้นพึงยังจิตให้เกิดใน
อนุตรสัมมยั๊กสัมโพธิ์ ส่งจิตไปในพุทธเกษตรด้วยความแน่วแนและความ
มุ่งมั่น อย่างไม่ขาดสายแล้ว พยายามน้อมกุศลมูลทั้งหลายที่ตนปฏิบัติไป
เพื่อความเกิดในพุทธเกษตรนั้น^๑

^๑ Su. Vy. ข้อที่ 26-27 ใน M.S.S. I : 240-241.

tasya khalu punar ānanda bhagavato 'mitābhāsyā tathāgatasya
dasasu dikṣu ekaikasyāṃ diśi gaṅgānadīvalūkāsamesu
buddhakṣetreṣu gaṅgānadīvalūkāsamā buddhā bhagavanto
nāmadheyam parikīrtayante, varṇam bhāṣante, yasaḥ
prakāśayanti, guṇam udīrayanti. tatkasya hetoḥ ? ye kecit
sattvās tasya bhagavanto 'mitābhāsyā nāmadheyam śṛṇvanti,
śrutvā cāntāsa ekacittotpādam apy adhyāsyena prasādasahagatena
cittam utpādayanti, te sarve 'vāivartikatāyāṃ santy
anuttarāyāṃ samyaksambodheh.

ye cānandā kecit sattvās taṃ tathāgataṃ punaḥ satkāramana-
 sikariṣyanti, bahvaparimitaṃ kuśalamūlam avaropayiṣyanti
 bodhaye cittaṃ parināmya tatra ca lokadhātāv upapattaye
 praṇidhāsyanti, teṣāṃ so'mitabhas tathāgato'rhan
 samyaksambuddho maraṇakālasamaye pratyupasthite'nekabhikṣuga-
 ṇaparivṛtaḥ puraskṛtaḥ sthāsyati. tatas te taṃ bhagavantaṃ
 lokadhātāv upapatsyante. yaś ca Ānanda ākāṅkṣeta kulaputro
 vā kuladuhitā vā kim ity ahaṃ dṛṣṭa eva dharme taṃ Amitābhaṃ
 tathāgataṃ paśyeyam iti, tenānuttarāyaṃ samyaksambodhāu
 cittaṃ utpādyā adhyāsayātisāyatayā tasmin
 buddhakṣetre cittaṃ sampreṣya upapattaye kuśalamūlāni ca
 parināmayitavyāni.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สิ่งที่เป็นที่ตั้งของความภักดีในขอความข้างตน ไต่แก่ พระอมิตาภะผู้ประทับ
ในพุทธเกษตร พระอมิตาภะและสัชาวดีพุทธเกษตรนี้ คือการแสดงของธรรมกาย

คัมภีร์รุ่นแรก ๆ ของมหายาน กล่าวถึงเรื่องกายของพระพุทธเจ้าว่า มี ๒
คือ ธรรมกายและรูปกาย ต่อมากัมภีร์รุ่นหลัง ๆ เช่น มหายานสูตราลังการ ไต่แบ่ง
รูปกายออกเป็น ๒ ระดับ คือ รูปกายที่ปรากฏบนโลก ไต่แก่ รูปกายหรือนิรมลกาย
เป็นรูปกายที่เราเห็นพระพุทธเจ้าในโลกนี้ รูปกายที่ปรากฏในพุทธเกษตร ไต่แก่ สัมโภค-
กาย จึงไต่เกิดเป็น ตรีกาย ขึ้น คือ

ธรรมกาย เป็นสภาวะครอบคลุมนทุกอยาง
สัมโภคกาย เป็นกายอันรุ่งเรืองด้วยสิริลักษณะบนสวรรค์
นิรมลกาย เป็นกายของพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าที่ปรากฏให้เห็นบนโลก^๑

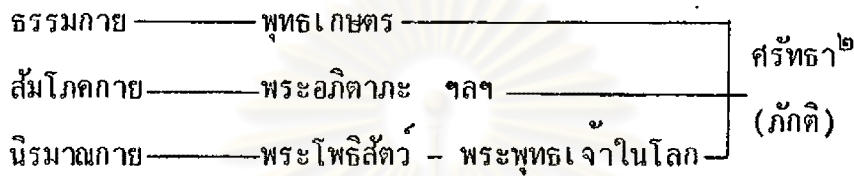
พุทธศาสนามหายาน ไต่พยายามทำบุคลาธิษฐานของกายเหล่านี้ให้งายแก่การ
เข้าใจเพื่อเป็นที่ตั้งของศรัทธา

ธรรมกายแสดงตนเป็นพุทธเกษตร พุทธเกษตรเปรียบเสมือนสะพานเชื่อมโยง
ให้เห็นธรรมกาย พระสัมโภคกายเป็นที่ตั้งแห่งความชื่นชมยินดี เมื่อไต่เห็นความจริงว่า
ธรรมกายคืออะไร สัมโภคกายมีลักษณะเป็นตัวแทนของธรรมกาย เป็นเงาของธรรมกาย

^๑ M.S. Al. p. 180.

nānāloka dhātuṣu dṛśyamānātā nirmāṇakāyena
parśanmaṇḍaleṣv api dṛśyamānātā sambhogikena
kāyena sarvathā cādṛśyamānātā dharmakāyēneti
trividhā prabhedavṛttiḥ.

ที่ปรากฏแก่ผู้ใดเห็นธรรมะ^๑ ส่วนนิรมานกายเป็นกายที่ลงมาติดต่อกับภายนอกแล้วเรื่อง
รวมแก้วอมมนุษย์ จึงอาจสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

^๑ AAA. p. 526 อ้างถึงใน T.R.V. Murti, The Central Philosophy of Buddhism, p. 286.

dvātriṃśal lakṣaṇāsītivyāñjanātma muner ayam ;
sāmbhogiko mataḥ kāyo mahāyānopabhogataḥ.

มีผู้เทียบ	ธรรมกาย	พรหมัน	พระเจ้า
	สัมโสกกาย	อัสตว	พระเยซูในร่างที่ทรงพระสิริบนสวรรค์
	นิรมานกาย	อวตาร	พระเยซูที่เทศนาสั่งสอนในโลกมนุษย์

Ananda K. Coomaraswamy, Buddha and the Gospel of Buddhism, pp. 238-239.

T.R.V. Murti, The Central Philosophy of Buddhism, pp. 287-288.

^๒ Minoru Kiyota, Buddhist Devotional Meditation : A Study of the Sukhāvativyūhopadesa in Mahāyāna Buddhist Meditation : Theory and Practice (Honolulu : The University Press of Hawaii, 1978), pp. 263-267.

การที่จะหลุดพ้นได้ก็ด้วยการตั้งศรัทธาในพระสัมโมคคกาย หวังให้ไปบังเกิดใน พุทธเกษตร พระพุทธเจ้าในลักษณะสัมโมคคกายนี้มีมากมายนับไม่ถ้วน เช่นเดียวกับพุทธ เกษตรก็มีมากมายนับไม่ถ้วน เพราะต่างก็เป็นการแสดงออกของสภาวะที่ครอบคลุมทุกสิ่ง ทุกอย่าง บุคคลผู้ไปเกิดในพุทธเกษตร ถือว่าเป็นบุคคลผู้เที่ยงตอณิรวาณ ซึ่งหมายถึง พระโพธิสัตว์นั่นเอง ดังที่กล่าวใน सूชาวตัญญูสูตร ว่า

อานนท์ ก็สัตว์ทั้งหลายทั้งที่เกิดแล้วก็ดี บังเกิดอยู่ก็ดี จักบังเกิดก็ดี ใน พุทธเกษตรนี้ เขาเหล่านั้นทั้งปวงย่อมเที่ยงในความจริงสูงสุด จนกระทั่ง ไต่บรรลุณิรวาณ เพราะเหตุไรจึงกล่าวเช่นนั้น เพราะเหตุว่าไม่มีการ กล่าวหรือไม่มีข้อกำหนดใด ๆ ที่จะแบ่งคนเหล่านั้นเป็นสองหมวด ว่าเป็น พวกที่เที่ยง หรือพวกที่เที่ยงในความเป็นมิจฉา ในพุทธเกษตรนี้

ในระยะเริ่มแรกพระสัมโมคคกายอันใดแก่ พระพุทธเจ้าบนสวรรค์พุทธเกษตร เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาของบรรดาศาสนิก อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าที่เป็นสัมโมคคกายก็มี ลักษณะสูงส่งดูห่างไกลกับมนุษยธรรมดาสามัญ และดูไม่มีกิจกรรมอะไรเกี่ยวข้องกับมนุษย์ ประกอบกับคนธรรมดาสามัญก็มุ่งจะมีความสุขในปัจจุบันมากกว่าจะต้องการเข้าใจในความ เป็นพระพุทธเจ้า หรือบรรลุปุทธภูมิ

๑ Su. Vy. ข้อ ๒๔ ใน M.S.S. I : 240.

tasmin khalu punar Ānanda buddhakṣetre
ye sattvā upapannā utpadyante utpatsyante,
sarve te niyataḥ samyaktve yāvan nirvāṇam.
tatkasya hetoḥ ? nāsti tatra dvayo rāsyor
vyavasthānam prajñaptir vā yad idam aniyatasya
vā mithyātvaniyatasya vā...

เมื่อเกิดกรณีดังกล่าว พระโพธิสัตว์ผู้เป็นนิรมายกายใกล้เคียงกับบุคคลธรรมดาสามัญ คอยช่วยเหลือเสียสละเพื่อผู้อื่น จึงเป็นผู้เหมาะสมที่คนทั้งหลายจะกราบไหว้บูชา ยึดเหนี่ยวไว้เป็นที่ปลอดภัย พระโพธิสัตว์จึงมีลักษณะเป็นสื่อระหว่างพระพุทธเจ้าบนสวรรค์กับบรรดามวลมนุษย์ เป็นผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือดูแลโลกมนุษย์ จึงได้เกิดการเพิ่มอำนาจให้สามารถช่วยเหลือได้มาก ๆ และเกิดการกำหนดให้พระโพธิสัตว์ไม่เข้านิรวาณ แต่ยกฐานะขึ้นสูงส่งเท่ากับพระพุทธเจ้า แม้แต่พระพุทธเจ้าในพุทธเกษตรเองก็ดูจะคดกว่า พระโพธิสัตว์ในฐานะที่พระโพธิสัตว์ สามารถช่วยเหลือผู้คนได้ทุกเรื่องทุกเวลา มิใช่เป็นรูปเคารพที่อยู่แต่บนสวรรค์ ในระยะหลัง ๆ พระโพธิสัตว์ จึงมีลักษณะเป็นเทพ เช่นเดียวกับพระสัมโภคกาย^๒ แต่ยังทรงความเป็นผู้ช่วยเหลือผู้อื่นอยู่ด้วย พระสูตรเช่น สุขาวดียูนุห จึงเน้นเรื่องการจัดปณิธานเป็นอย่างมาก เพื่อจะให้พระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือมวลมนุษย์ แม้เมื่อใกล้ความเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว

สาเหตุทุกข้อทำให้พระโพธิสัตว์กลายเป็นอุดมคติ และสาเหตุข้อแรกมีผลต่อการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ด้านกรุณาโดยตรง ข้อที่สอง เป็นเหตุให้ทุกคนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ และมีผลต่อการบำเพ็ญธรรม ของพระโพธิสัตว์ด้านปรัชญา หรือแสดงความคิดเรื่องศูนยตา ข้อที่ ๓ มีผลต่อลักษณะของพระโพธิสัตว์ อำนาจหน้าที่ของพระโพธิสัตว์รวมทั้งทำให้เกิดพระโพธิสัตว์ประเภทต่าง ๆ ด้วย

^๑ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, pp. 33-34.

ความคิดเรื่องนี้คล้ายกับเรื่องนักบุญ (saint) ในคริสตศาสนา และ วลี (wali) ในศาสนาอิสลาม.

^๒ ERE. I : 96 - 97.

ข. สาเหตุภายนอก

ระยะที่พุทธศาสนาขยายไปเป็นระยะที่ศาสนาฮินดูฟื้นตัวขึ้น จึงเป็นเหตุให้พุทธศาสนาต้องปรับปรุงเพื่อให้เป็นที่ชอบใจแก่ชนส่วนใหญ่ด้วย รวมทั้งการเจริญของพุทธศาสนาอยู่นั้นอยู่ในอุปถัมภ์ของกษัตริย์ต่างชาติ จึงทำให้พุทธศาสนาขยายไปได้ อิทธิพลจากความคิดของชาติเหล่านั้นด้วย สาเหตุภายนอกที่สำคัญมีดังนี้คือ

๑. อิทธิพลของศาสนาฮินดู

ลัทธิพราหมณ์ที่เข้าไปในระหว่างพุทธศาสนา เจริญเมื่อราวศตวรรษที่ ๔ ก่อนคริสตกาลนั้น ได้กลับฟื้นตัวขึ้นในราวต้นคริสตกาล มักนิยมเรียกกันว่า ศาสนาฮินดู ศาสนาฮินดูได้พยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงปรัชญา และความคิดให้สมบูรณ์เป็นระบบ และในขณะเดียวกัน ก็ได้เลือกใช้เรื่องราวของวีรบุรุษในท้องถิ่น มายกขึ้นเป็นอวตารของเทพเจ้าชั้นสูง ซึ่งอาจให้อิทธิพลแก่เรื่องนิรมลกายของพระพุทธเจ้าว่า เป็นการอวตารของพระสัมโภคกายที่อยู่ในพุทธเกษตร^๒ และเน้นการหลุดพ้นด้วยภักดีต่อเทพนั้น

การแข่งขันกันระหว่างพุทธศาสนาขยาย และศาสนาฮินดู ทำให้เกิดการขยายความคิดหลายอย่าง เช่น เรื่องภักดี การขยายความคิดเรื่องพหูเทวนิยม

^๑ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 31 ff.

^๒ ERE. VIII : 331.

(Polytheism) ทำให้มีพระโพธิสัตว์ที่มีอำนาจมากมายในลักษณะเทพเจ้าของพวกเขา
ฮินดู^๑ รวมทั้งกล่าวเป็นการเหยียดกันไปด้วยในตัว เช่น ในการตีความสูตรมีข้อความว่า

พระจันทร์และพระอาทิตย์เกิดจากพระเนตรทั้งสอง (ของพระอวโลกิเตศวร)
พระมเหศวร (พระอิศวร) เกิดจากพระนลาฏ พระพรหมทั้งหลายเกิดจาก
พระพาหาทั้งสอง พระนารายณ์เกิดจากพระหทัย พระสร้อยดีเกิดจากพระทนต์
ทั้งสอง พระพายทั้งหลายเกิดจากพระโอษฐ์ พระธรณีเกิดจากพระบาททั้งสอง
พระวรุณเกิดจากพระอุทร เมื่อเทพเจ้าทั้งหลายเกิดจากพระวรกายของพระ-
อวชาวลอกลิเตศวรแล้ว พระอวโลกิเตศวรผู้เป็นพระโพธิสัตว์ทุกกล่าวกะพระ-
มเหศวรเทวบุตรว่า มเหศวร เมื่อถึงกสิยุค (บังเกิด) ท่านจะเป็นพระ-
มเหศวร^๒

^๑ M. Winternitz, History of Indian Literature, II : 230.

Even as this side was already prepared in the
Hīnayāna, but found its further development
under the influence of Hinduism, in the some
way the philosophical side of the Mahāyāna is
merely an elaboration of Hīnayāna doctrines
under the influence of Brahmanical philosophy.

^๒ Kār. ใน M.S.S. I : 265.

cakṣuśo Candradityāv utpannau, lalāṭan
Mahēśvaraḥ, skandhebhyo Brahmādayaḥ hrdayān
Nārāyaṇaḥ, daṁṣṭrābhyāṃ Sarasvatī, mukhato
Vāyavo jātaḥ, Dharaṇī pādābhyāṃ, Varuṇaścodārāt.
yadāite devā jātā āryāvalokiteśvarasya kāyāt
athāryāvalokiteśvaro bodhisatvo mahāsattvo
Mahēśvaram devaputram etad avocat bhaviṣyasi
tvam mahēśvaraḥ kaliyuge pratipanne...

ขอความข้างต้นแสดงว่า พระมหาคเศวรของศาสนาฮินดูได้กำเนิดมาจากพระ-
 อวโลกิตศวรร และ พระอวโลกิตศวรรอยู่ในฐานะที่เป็นเทพผู้สร้างสูงสุด อันแสดงให้
 เห็นอิทธิพลของศาสนาฮินดูอย่างชัดเจน

๒. อิทธิพลของศาสนาอื่น ๆ

ก. กรีก เอช ดายัล กล่าวว่า อิทธิพลกรีกที่ส่งผลต่อความคิดเรื่องพระ-
 โภทิสัตว์ เป็นในด้านศิลปะเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตามกรีกนับถือศาสนาแบบพหุเทวนิยม ย่อม
 จะสนับสนุนให้ศาสนาที่ตนพบและรับนับถือใหม่ มีเทพเจ้ามาก ๆ เหมือนกับที่เคยเป็นอยู่ได้^๑

ข. กุษาณ กษัตริย์กุษาณะ ที่ยิ่งใหญ่ คือ พระเจ้ากนิษกะ ทรงนับถือพุทธ
 ศาสนา ในตอนที่เริ่มเป็นมหายาน ชนเผ่ากุษาณคงจะได้นำความคิดเรื่องเทพเจ้าของ
 เผ่าตนเข้ามาใส่ไว้เป็นลักษณะของพระโภทิสัตว์บ้างไม่มากนัก^๒

ค. โซโรอัสเตอร์ ศาสนาโซโรอัสเตอร์เป็นศาสนาของชาวเปอร์เซีย ส่ง
 ผลเกี่ยวข้องกับพระโภทิสัตว์ที่มีลักษณะเป็นบุคลาธิษฐาน ในศาสนาโซโรอัสเตอร์ มีเทพเจ้า
 ชั้นผู้ใหญ่ ๖ พระองค์ ที่เกี่ยวข้องกับเทพเจ้าสูงสุด คือ อหุระ มาชดาห์ เทพเหล่านี้
 เป็นบุคลาธิษฐานของความกรุณา ความหลุดพ้น ฯลฯ^๓

^๑ ERE. I : 97.

H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist
 Sanskrit Literature, pp. 39-40.

^๒ Ibid. p. 40.

^๓ Ibid. pp. 38-39.

นอกจากนี้ ชื่อต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าในพุทธศาสนาหายาน เช่น อมิตาภะ ผู้มีแสงอันไม่อาจวัดได้ ไวโรจนะ - ผู้รุ่งเรือง ที่บังกร - ผู้กระทำแสงสว่าง แม่ พระพุทธเจ้าโคตมก็ทรงเรียกพระองค์เองว่า อาทิจจพนธ ผู้เป็นเฝ้าพันธุของพระอาทิตย์ ชื่อเหล่านั้นแสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องกับลัทธิการบูชาพระอาทิตย์ ซึ่งเป็นแกนสำคัญของ ศาสนาโซโรอัสเตอร์^๑

สาเหตุที่เกิดจากภายนอกนี้ มีผลกับความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ในเรื่องการ เพิ่มลักษณะของพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์^๒ เป็นสำคัญ

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาหายาน

๑. อุดมคติเรื่องพระโพธิสัตว์

พุทธศาสนาหายานสนับสนุนให้ทุกคนเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งก็เท่ากับต้องการให้ทุกคนเป็นพระโพธิสัตว์ สัทธรรมมุนีตรีกถากล่าวว่า พุทธศาสนามียานเดียวเท่านั้น คือ พุทธยาน ยานที่จะนำไปสู่การเป็นพระพุทธเจ้า ดังที่กล่าวว่า

¹ ERE. I : 39.

E.J. Thomas, The History of Buddhist Thought, pp. 178-180.

² โพธิสัตว์ มหาสัตว์ หมายถึง พระโพธิสัตว์ผู้มีฤทธิอำนาจสถิตอยู่ในสรวงสวรรค์.

ดู ERE. I : 96.

ดู วิทยานิพนธ์เล่มนี้ บทที่ ๔ หน้า ๑๘๘.

ศาริบุตร แม่เราเองก็แสดงธรรมปรารภเรื่องเอกยาน คือพุทธยาน มีพระ-
 สัพพัญญุตญาณ เป็นปรีโยสาน และแสดงธรรมประเภทเอกยาน คือ การถือ
 เอาซึ่งญาณและพระศนะของตถาคตุ... ศาริบุตร เพราะฉะนั้น ทุกคนที่
 ไตฟังธรรมของเรา จักเป็นผู้ได้อนุตตรสัมยักสัมโพธิ ศาริบุตร ทานฟัง
 ทราบเรื่องเหล่านี้โดยปริยายนี้ได้ดี เมื่อยานที่สองไม่มีอยู่ในโลกทั่วทั้งสิบทิศ
 ไม่ว่าในที่ใด ๆ ก็ยานที่สามจะมีไต่แต่ไหน^๒

และในวิมลเกียรตินิเทศสูตรกล่าววว่า ทุกคนเป็นพระพุทธเจ้าได้เพราะมีธรรมธาตุ เป็น
 อย่างเดียวกันอยู่แล้ว ดังนี้

^๑ ศาริบุตร ในที่นี้ คือ พระศาริบุตร รูปที่ใช้ในคำแปลนี้เป็นรูปในภาษา
 สันสกฤต

^๒ Sad. p. 28.

aham api Śāriputra ekam eva yānam ārabhya
 sattvānam dharmam desayāmi yadidaṃ buddhayaṇam
 sarvajñatāparyavasānam, yadidaṃ tathāgatajñāna-
 darśanasamādāpanam eva...sattvānam desayāmi.
 ye'pi te Śāriputra sattvā etarhi mamemaṃ
 dharmam sṛṇvanti, te'pi sarve'nuttarāyāḥ
 samyaksambodher labhino bhaviṣyanti.
 tadanenāpi Śāriputra paryāyena evaṃ veditavyam
 yathā nāsti dvitīyasya yānasya kvacid daśasu
 dikṣu loke prajñaptiḥ, kutaḥ punas tṛtīyasya.

ตตตาของสรรพสัตว์ ตตตาของสรรพธรรมะ ตตตาของพระอรหันต์ทั้งหลาย
 เป็นตตตาของท่านด้วย ข้าแต่พระไมเตรยะ เมื่อเป็นดังนี้ ถ้าพระองค์
 ด้รับการพยากรณ์ สัตว์ทั้งหมดก็เป็นอันด้รับการพยากรณ์ไปด้วย ทั้งนี้เพราะ
 อะไร เพราะเหตุว่า ตตตาเป็นอโหวิตะ... พระไมเตรยะผู้เจริญ ขณะ
 ที่พระองค์บรรลุอนุตตรสัมยักสัมโพธิ สัตว์ทั้งหลายก็ยอมไต่บรรลุ อนุตตร-
 สัมยักสัมโพธิเดียวกัน ในขณะเดียวกัน เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่าโพธิ
 เป็นสิ่งที่สรรพสัตว์เกี่ยวข้องอยู่แล้ว

¹ Vkn. p. 89.

The suchness of all beings (sarvasattvatathatā),
 the suchness of all dharmas (sarvadharmatathatā),
 the suchness of all the holy ones (sarvāryatathatā),
 this is also your own suchness, O Māitreyā.
 If therefore, you receive the prediction, all
 beings also receive this same prediction.
 And why ? Because suchness is not constituted
 of duality (dvayaprabhāvita)... (honourable)
 Māitreyā, the instant that you reach (supreme and)
 perfect enlightenment (anuttarām samyaksamgōdhim
 abhisambhotsyase), at that instant, all beings
 also will reach that same enlightenment (evamrūpaṃ
 bodhim abhisambhotsyante). And why ? because
 that enlightenment (bodhi) is already acquired
 (anubaddha) by all beings.

อย่างไรก็ดี คัมภีร์รุ่นหลังกลางเล่มกล่าวถึงเรื่อง โศตระ อันเป็นการกำหนด
 ธรรมชาติของคน ซึ่งมีการกล่าวถึงบุคคลที่ไม่มีโศตระ คือ เป็นบุคคลที่ไม่มีโอกาสจะได้
 เป็นพระพุทธเจ้าอยู่ด้วย อันหมายถึง บุคคลผู้เลวทรามไม่อาจได้พบธรรมก็ได้ และหมาย
 ถึงพระโพธิสัตว์ผู้ต้องการจะอยู่ในสังสาระตลอดไปไม่ต้องการเป็นพระพุทธเจ้า หรือบรรลุนิ
 รวาท^๑ แสดงให้เห็นว่า ความคิดเรื่องโศตระในลักษณะเช่นนี้ เกิดขึ้นภายหลังเมื่อเกิด
 ความคิดเรื่องการยึดเวลาที่จะช่วยเหลือผู้อื่นของพระโพธิสัตว์แล้ว

จะเห็นได้ว่า ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในมหายานนั้น ถือเอาความเป็น
 พระโพธิสัตว์ เป็นสิ่งที่ทุกคนมีอยู่ตัวอยู่แล้ว คัมภีร์ต่าง ๆ เช่น ปรัชญาปารมิตา สัทธรรม
 บุดดพิภักสุต วิมลเกียรตินิรเทศสุต จึงเน้นเรื่องการบังเกิดของจิตที่จะมุ่งไปสู่อนุตตร
 สัมยักสัมโพธิญาณมาก เพราะเป็นเสมือนด่านแรกที่จะไปให้ถึงโพธิอันสูงสุด หรือการเป็น
 พระโพธิสัตว์อันเป็นอุดมคติของศาสนา

๒. ความมุ่งหมายของการเป็นพระโพธิสัตว์

ความมุ่งหมายของการเป็นพระโพธิสัตว์ในมหายานมี ๒ ประการ คือ การ
 เข้าถึงความ เป็นพระพุทธเจ้า หรือการเข้าใจศูนย์ตา และการช่วยเหลือเสียสละ เพื่อ
 ผู้อื่น หรือหลักความกรุณาตามที่ปรากฏในปรัชญาปารมิตาฉบับต่าง ๆ ดังนี้

พระพุทธเจ้าผู้ค้นคว้าได้ตรัสแก่พระสุภติว่า สุภติ บุคคลผู้เริ่มเข้ามาสู่โพธิ-
 สัตวญาณ พึงตั้งจิตคิดดังนี้ สัตว์ทั้งหลายในโลกธาตุที่มีมากมาย ทหมายรู
 กันด้วยนามว่า สัตว์ ทั้งที่เกิดจากไข เกิดจากครรภ์ เกิดจากโคล เกิด
 เอง (เอาปลาทุก, บาลี-โอปลาติกะ) ทั้งที่มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มี

^๑ Vkn. appendix, note VII. pp. 303-307.

สัญญา ทั้งที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ที่สุดกระทั่งสิ่งที่เหมาะสมก็น้อยกว่า เป็นสัตว์ธาตุ เราจะนำสัตว์เหล่านั้นทั้งหมดไปให้ถึงปรินิรวาณ ในนิรวาณธาตุ อันหาเศษมิได้ อย่างไรก็ตามก็ตามถึงสัตว์ทั้งหลาย จำนวนนับไม่ได้จะได้อันนิรวาณ แลแล้วก็ ก็ห้ามมีสัตว์ใด ๆ ใดถึงปรินิรวาณไม ขอนั้น เป็นเพราะเหตุไร เพราะหากว่า พระโพธิสัตว์ยังมีสัตว์สัญญา บุคคลนั้นก็ไม่มีใครได้รับการเรียกว่า โพธิสัตว์ (ในที่นี้โพธิ = ศูนย์ตา) ขอนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะว่ามีผู้ ยังมีสัตว์สัญญาก็คือ มีชีวิตสัญญาก็คือ มีบุคคลสัญญาก็คือ ไม่มีใครได้รับการเรียกว่า โพธิสัตว์^๑

¹ Vajracchedikā M.S.S. I : 75.

Bhagavān asyāitad avocāt - iha Subhūte bodhisattva-
yānasamprasthitenāivam cittaṃ utpādayitavyaṃ yāvantaḥ
Subhute sattvāḥ sattvadhatāu sattvasamgrheṇa
samgrhītā andajā vā jarāyujā vā saṃsvedajā vā
āupapādukā vā rūpiṇo va arūpiṇo vā saṃjñino vā
asaṃjñino vā nāivasamjñino nāsaṃjñino vā, yāvān
kaścīt sattvadhatuḥ prajñāpyamānaḥ prajñāpte,
te ca mayā sarve nupadhīṣeṣe nirvāṇadhātāu
parinirvāpayitavyāḥ. evam aparimānān api
sattvān parinirvāpya na kaścīt sattvaḥ parinirvāpito
bbavati. tat kasya hetoḥ ? sacet Subhūte bodhisatt-
vasya sattvasamjñā pravartata, na sa bodhisattva iti
vaktavyāḥ. tat kasya hetoḥ ? na sa Subhūte
bodhisattvo vaktavyo yasya sattvasamjñā pravartata,
jīvasamjñā vā pudgalasamjñā vā pravartata.

๑ Rgs. บทที่ ๑๒ ใน M.S.S. I : 368.

และ

พระสุกติกกราบทูลว่า ข้าแต่พระภักต์วันต์ พระโพธิสัตว์มหาสัตว์ผู้มุ่งหมายอนุตร
 สัมยักสัมโพธิ เป็นผู้กระทำสิ่งอันกระทำโดยยาก... พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี
 ห้า ๖ คือ ทาน ศีล ภาวนา วิริย ฌยาน ปรัชญา เห็นปานนั้น พระองค์มิได้
 ปรารถนาที่จะบรรลุปรินิรวาณเพียงของพระองค์เองเท่านั้น แม้พระโพธิสัตว์
 จะได้พิจารณาเห็นถึงสัตว์ธาคูอันเป็นทุกข์อย่างยิ่งแล้ว ก็ยังเป็นผู้ไม่หวาดหวั่น
 ต่อสังสาร เป็นผู้ปรารถนาที่จะได้บรรลุถึงอนุตรสัมยักสัมโพธิ เมื่อพระสุกติ
 กราบทูลดังนั้นแล้ว พระภักต์วันต์พุทธเจาตรัสกะพระสุกติผู้มีอายุว่า สุกติเป็นดังนี้
 นั้น ๆ พระโพธิสัตว์มหาสัตว์ ผู้มุ่งมั่นอนุตรสัมยักสัมโพธิ เป็นผู้กระทำสิ่งอัน
 กระทำโดยยาก เป็นผู้มุ่งหมายเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก เป็นผู้มุ่งหมาย
 เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกว่า เราจักเป็นเครื่องป้องกันของชาวโลกเป็นที่พึ่ง
 แห่งชาวโลก เป็นที่พึ่งอาศัยแห่งชาวโลก เป็นที่พักสุดท้ายของชาวโลก เป็น
 เกลาะของชาวโลก เป็นแสงสว่างของโลก เป็นผู้นำของโลก เมื่อตรัสรู
 อนุตรสัมยักสัมโพธิแล้ว เราจักเป็นทางดำเนินของชาวโลก พระโพธิสัตว์ทั้ง
 หลายปรารถนาความเพียรในอนุตรสัมยักสัมโพธิ ดังนี้แล^๑

¹ Aṣṭa PP. p. 146.

Subhūtir āha - duṣkarakārakā Bhagavan bodhisattva
 mahāsattvāḥ, ye'nuttarāṃ samyaksambodhim,
 abhisamboddhūṃ samprasthitāḥ. evamrūpaṃ
 dānaṃ āgamta, evamrūpaṃ śīlaṃ, evamrūpaṃ kṣantim,
 evamrūpaṃ vīryaṃ, evamrūpaṃ dhyānaṃ, evamrūpaṃ
 prajñāṃ āgamta svādhīne'pi parinirvāne necchanti
 parinirvātum. api tu paramaduḥkhitāṃ
 sattvadhatum abhisamokṣya anuttarāṃ
 samyaksambodhim abhisamboddhukāmāḥ saṃsārān

nottrasyanti. evamukte Bhagavān āyusmantam
 Subhūtim etad avocat - evam etat Subhūte,
 evam etat. duskarakārah subhūte
 bodhisattvā mahāsattvāḥ ye lokahitāya
 samprasthitāḥ, lokasukhāya lokānukampāyai
 samprasthitāḥ, lokasya trāṇam bhaviṣyāmaḥ,
 lokasya / saranam bhaviṣyāmaḥ, lokasya
 layanam bhaviṣyāmaḥ, lokasya parāyaṇam
 bhaviṣyāmaḥ, lokasya dvīpā bhaviṣyāmaḥ,
 lokasyālokā bhaviṣyāmaḥ, lokasya
 pariṇāyaka bhaviṣyāmaḥ, anuttarāṃ
 samyaksambodhim abhisambudhya lokasya
 gatir bhaviṣyāmaḥ...

- ๑) Aṣṭa PP. pp. 69-70, 183-184, 199-200 etc.
 Siks pp. 280-281.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ขอความข้างต้น แสดงถึงความมุ่งหมายของพระโพธิสัตว์ได้อย่างชัดเจน ในขณะที่พระโพธิสัตว์ต้องพิจารณาให้เห็นว่า ทุกอย่างเป็นศูนย์ตา ก็ต้องพยายามช่วยเหลือคนต่าง ๆ ไปควย คุณลักษณะเช่นนี้เรียกโดยย่อว่า ปรัชญา ส่วนหนึ่ง และ กรุณา หรือไมตรี อีกส่วนหนึ่ง ขอความข้างต้นกล่าวถึงพระโพธิสัตว์บำเพ็ญหรือได้ปรัชญาบารมี อันหมายถึงความรู้อันหนึ่งของพระโพธิสัตว์ คำว่า ปรัชญาจึงหมายถึงเฉพาะความรู้ของพระโพธิสัตว์ ใช้แทนคำว่า โภธิ ซึ่งเป็นความรู้ของพระพุทธเจ้า

พุทธศาสนายานไทความสำคัญกับความมุ่งหมายทั้ง ๒ ประการนี้มาก ดังนั้นพระโพธิสัตว์มหาสัตว์อันเป็นที่เคารพบูชาอย่างสูง ๒ พระองค์ จึงได้แก่ พระมัญชุศรี และ พระอวโลกิเตศวร อันเป็นบุคคลลาธิฐานของคุณธรรมทั้ง ๒ ประการนั้นตามลำดับ

ศูนย์ตา กับ กรุณา

ลักษณะของศูนย์ตาดูเสมือนหนึ่งจะขัดกับความกรุณา ความกรุณาในที่นี้ มิได้เป็นเรื่องของอารมณ์ แต่เป็นเรื่องของปัญญา คือความกรุณาที่เกิดขึ้นจากการเห็นแจ้งในลักษณะที่เป็นสากลของทุกสิ่งทุกอย่างว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเสมอกันหมด^๑ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้เห็นแจ้งในตดตา มีหน้าที่นำสรรพสัตว์ให้เข้าใจสภาพดังกล่าว เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์

¹ samatā, tathatā, tattva.

² Sad. p. 27.

katamaṃ ca Śāriputra Tathāgatasta ekakṛttam
ekakarāṇīyaṃ mahākṛtyaṃ mahākāraṇīyaṃ yena
kṛtyena Tathāgato'rhan samyaksambuddho loka
utpadyate ? yadidam Tathāgatajñānadarsana-
samādāpanahetunimittam sattvānaṃ Tathāgato'rhan
samyaksambuddho loka utpadyate.

แม้ยังไม่เห็นแจ้งในศูนยตา และดำรงอยู่ในปรัชญาปารมิตา หรือไกลกับตตตามากที่สุด^๑ พระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในโลกมนุษย์จึงมีลักษณะเป็น ๒ ประการ คือ ดำรงตนในศูนยตา อันเป็นเรื่องทางปรมัตต์ ในขณะที่เดียวกัน ก็ทรงดำรงตนในความกรุณาซึ่งเป็นเรื่องความเป็นไปของโลก^๒

^๑ กุเชิงอรรถ ที่ ๑ บทที่ ๓ หน้า ๔๙.

^๒ บุคคลผู้รู้ความจริงสูงสุด และในขณะที่เดียวกันก็ยิ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องของโลก ย่อมเป็นที่สามารถนำความจริงสูงสุดมาบอกได้ ตตตากับตตาคติจึงต่างกันประเด็นที่ว่า ตตตาคือความจริง ตตตาคือผู้รู้ความจริง หรือพระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่อยู่ไกลความจริงที่สุด ลางครั้งจึงกล่าววว่า ปรัชญาปารมิตาเป็นแม่หรือผู้ให้กำเนิดแก่พระพุทธเจ้า

Rgs. บทที่ ๑๒ โศลกที่ ๑-๒ ใน M.S.S. : 368.

Mātrāya putra bahu santi gilāni kāye
te sarvi durmanasa tatra prayujyayeyuḥ,
evam eva buddha (pi) dasaddisi lokadhātau.
ima prajñāpāramita mātra samanvāharanti.
ye'tīta ye'pi ca dasaddisi lokanāthā
itu te prasūta bhaviṣyanty anāgatāśca,
loka (sya) darsika janetri jinān mātā
parasttvacittacaritan nidarsitā (kā) ca.

Aṣṭa. PP. p. 254. p. 277.

prajñāpāramitā tathāgatānāṃ janayatrī

การเน้นเรื่องความกรุณาอย่างมากทำให้คัมภีร์กลางคัมภีร์ เช่น คัมภีร์โพธิ-
สัตตวัณมิกกล่าวว่ พระโพธิสัตว์ต้องเป็นผู้ไม่มุ่งหวังการเข้านิรวาณ หรือการบรรลุความเป็น
พระพุทธเจ้า¹ เพราะการเป็นพระพุทธเจ้าย่อมจะหมายความว่า กลับเข้าไปร่วมกับ
ธรรมกาย ไม่ได้ออกมาของเกี่ยวกับมนุษย์โลกอีก แสดงให้เห็นถึงการเน้นประเด็นความ
กรุณามากขึ้น ซึ่งแต่เดิมทั้งศูนย์ตาและกรุณาได้รับความสำคัญเท่า ๆ กัน แต่ต่อมาความ
กรุณาได้รับความสำคัญมากกว่า ดังนั้น พระอวโลกิเตศวรจึงได้รับการเคารพบูชา และ
กล่าวถึงมากกว่าพระมัญชุศรี²

¹ Bbh. fol. 69 a, I, 2 อ้างถึงใน H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 14.

nirvāṇavimukhena vihartavyam.

คัมภีร์อื่น ๆ เช่น สุขาวดีวญหะ วิมลเกียรตินิรเทศ สัทธรรมมุตตริก ยัง
คงกล่าวถึงจุดสุดท้ายของการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ว่า เมื่อบำเพ็ญถึงที่สุดแล้วจะได้
ตรัสรู้ เป็นพระพุทธเจ้า ไม่ได้กล่าวถึงว่าจะต้องหันหลังให้กับนิรวาณ

ดู Vkn. pp. 128-133.

² คัมภีร์ที่กล่าวเรื่อง ปรัชญาปารมิตาหรือศูนย์ตา สรรเสริญพระมัญชุศรีเป็น
พิเศษ มักเป็นคัมภีร์รุ่นแรก เช่น วิมลเกียรตินิรเทศสูตร มหากรรมวิงังคะ คัมภีร์ที่กล่าว
เรื่องศรัทธา ความกรุณาซึ่งเกิดขึ้นระยะหลังคัมภีร์พวกกล่าวถึงศูนย์ตา สรรเสริญพระ-
อวโลกิเตศวรเป็นพิเศษ เช่น การถิตวญหสูตร

H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, pp. 46-49.

๓. ประเภทและลักษณะของพระโพธิสัตว์

ในคัมภีร์มหายานไม่มีการแบ่งประเภทพระโพธิสัตว์อย่างแน่นอน แต่จากหลักฐานสามารถแบ่งพระโพธิสัตว์ออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ พระโพธิสัตว์ ผู้ที่บำเพ็ญธรรมมานาน จนมีอำนาจสูง และพระโพธิสัตว์ผู้เริ่มเข้ามาประพฤติธรรมะต่าง ๆ เพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์^๑ ในวิมลเกียรติคุณที่สุดสุด มีข้อความกล่าวถึง พระโพธิสัตว์ ๒ ประเภทนี้ว่า

พระโพธิสัตว์ (มหาสัตว์) ผู้ทรงอภิญญา เมื่อใดอริขฐานกายให้ใหญ่โตสี่แสนสองหมื่นโยชน์แล้ว จึงประทับบนสิงหาสัน แต่พระโพธิสัตว์ผู้เริ่มบำเพ็ญจริยา (อุทกกรรมิกะ) ไม่อาจจะขึ้นไปได้... แม่มะมหาสาวกก็ไม่อาจขึ้นไปได้เช่นกัน^๒

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า มีการแยกระหว่างพระโพธิสัตว์บำเพ็ญจริยามานานกับผู้เริ่มบำเพ็ญ

¹ ดูรายละเอียดบทที่ ๕.

² Vkn. p. 140.

The (great) bodhisattvas, who already possessed the super-knowledges (abhijñā) transformed their own bodies (svakāyān adhiṣṭhāya) up to forty two hundreds of thousands leagues (dvicatvāriṃśadyojanaśatasahasra) and, (ascending these throne), sat down (comfortably) upon them. But the beginner (ādhikarmika) bodhisattvas were incapable of seating... As for the great listeners (mahāśrāvaka), they were incapable of sitting.

นอกจากนี้ยังมีลักษณะการแบ่งประเภทของพระโพธิสัตว์อีกอย่างหนึ่ง คือแบ่งตามฐานะของพระโพธิสัตว์นั้นว่าเป็น คฤหัสถ์ หรือ เป็นบรรพชิต จึงมีพระโพธิสัตว์เป็น ๒ ประเภท คือ

คฤหัสถ์โพธิสัตว์

บรรพชิตโพธิสัตว์

ในคฤหัสถ์โพธิสัตว์ที่แบ่งเป็น บุคคลชั้นสามัญ กับ พระราชาด้วย^๑

พระโพธิสัตว์ทั้งคฤหัสถ์โพธิสัตว์ และบรรพชิตโพธิสัตว์ย่อมมีสิทธิ์ที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ในชั้นสูงได้เท่าเทียมกัน ในระยะเริ่มแรกของมหายานนั้น พระโพธิสัตว์ทั้ง ๒ แบบได้รับความสำคัญเท่า ๆ กัน ซึ่งก็หมายถึงการออกบวช หรือการไม่ออกบวช เป็นเรื่องที่ไม่สำคัญเท่าใดนักกับการเป็นพระโพธิสัตว์ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์รุ่นหลัง ๆ ได้มีเรื่องราวขั้นตอนเกี่ยวกับการบำเพ็ญธรรมะต่าง ๆ มากมายซับซ้อนขึ้นจนถึงในชั้นสูง ๆ บุคคลผู้เป็น

¹ Siks. pp. 18-19., 120.

Bcv. p. 123.

Ugrapariṣṭchāyāṃ gṛhīṇaṃ bodhisattvam
adhikṛtyuktam.

N. Dutt, Aspects of Mahāyāna Buddhism and Its Relation to Hīnayana, pp. 300-301.

คฤหัสถ์ ย่อมไม่อาจปฏิบัติได้ จึงเป็นเหตุให้เน้นเรื่องการออกจากข้อผูกพันทางโลก เป็น
ในลักษณะสนับสนุนให้เป็นบรรพชิตโพธิสัตว์มากกว่า^๑

พระโพธิสัตว์ มหาสัตว์

พระโพธิสัตว์ประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวเป็นการวิเคราะห์จากลักษณะการบำเพ็ญ
จริยาเป็นสำคัญ ยังมีพระโพธิสัตว์อีกประเภทหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะเป็นบุคคลลาภิสฐานของ
คุณธรรมต่าง ๆ เช่น ปรัชญา กรุณา ฯลฯ พระโพธิสัตว์มีลักษณะเหมือนเทพเจ้าที่ประทับ
อยู่บนสวรรค์ คัมภีร์ต่าง ๆ กล่าวว่า พระโพธิสัตว์เหล่านี้อยู่ในพุทธเกษตร มีหน้าที่
คอยเป็นผู้ช่วยเหลือ เป็นผู้ติดต่อกับโลกมนุษย์ เป็นผู้รักษาศาสนาของพระพุทธเจ้าต่าง ๆ
ที่เสด็จลงมาอุบัติในโลกมนุษย์^๒ คัมภีร์ต่าง ๆ มิได้กล่าวถึงการบำเพ็ญกรรม หรือการ
บำเพ็ญจริยาของพระโพธิสัตว์เหล่านี้ตั้งแต่เริ่มต้น เมื่อกล่าวถึง ก็ปรากฏเป็นพระโพธิสัตว์
ผู้มีฤทธิ์อำนาจแล้ว

พระโพธิสัตว์ มหาสัตว์ นี้ จึงเป็นเสมือนเทพเจ้าชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งมีหน้าที่การงาน
แยกเป็นพิเศษจากพระพุทธเจ้าทั้งที่ลงมาอุบัติในโลกมนุษย์ และที่เป็นสัมโภคกายในสวรรค์

¹ Siks. p. 193.

Tad evam Ugradattaparipṛcchāvidhinā gṛhadoṣān
bhāvayitvā śrutavatā cittam sōdhayitum
aranyam āsrayaṇīyam iti.

Bcv. p. 285.

ศึกษาสมุจจัยบทที่ ๑๑ ว่าด้วยคุณของการอุปา.

² คัมภีร์ที่มีเรื่องราวเช่นนี้ได้แก่ การ์ดัตถุสสูตร, กรุณาปุณฑริกะ.

พระโพธิสัตว์ มหาสัตว์ จึงมีฐานะเท่าเทียมกันกับพระพุทธเจ้าในหลาย ๆ ประเด็นด้วยกัน เช่น พระโพธิสัตว์มีทศพลญาณ มีเวสารัชชญาณ มีอาเวณีกรรม เป็นผู้ ที่ควรเคารพเหมือนพระพุทธเจ้า^๑

จำนวนของพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์

พุทธศาสนาหายานสมัยแรกมีพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์ ในลักษณะดังกล่าวข้าง-
ต้นที่สำคัญมี ๘ พระองค์ด้วยกัน คือ

พระโพธิสัตว์ ๘ พระองค์ ได้แก่ พระไมเตรยะ, พระคณคัญชะ พระสมันต-
ภัทระ, พระวัชรปาณี, พระมัญชุศรี, พระวัชรปาณี, พระมัญชุศรี, พระ
สรรพนิวรวิชกัมภี, พระกษิติครรภ์, พระชक्रรณะ^๒

ลางกัมภีร์ให้ชื่อต่างกันไปเป็นพระสมันตภัทระ, พระวัชรปาณี, พระรัตนปาณี, พระอวโล-
กิตศวร, พระวิศวาณี, พระมัญชุศรี, พระเมตไตรย, พระอากาศกรรมโพธิสัตว์^๓

¹ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 44.

² DhS. ข้อ ๑๒ ใน M.S.S. I : 329.
aṣṭāu bodhisattvaḥ. tadyathā - Maitreyaḥ,
gaganagañjaḥ, Samantabhadraḥ, Vajrapāṇiḥ,
Manjusrīḥ, Sarvanivaraṇaviṣkambhī, Kṣitigarbhaḥ,
Khagarbhasceti.

³ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 36.

พระนามของพระโพธิสัตว์เหล่านี้มักได้จากคุณธรรมต่าง ๆ เช่น พระมัญชุศรี เป็นบุคคลาธิษฐานของปรัชญา พระอวโลกิเตศวรเป็นบุคคลาธิษฐานของความกรุณา พระเมตไตรยเป็นบุคคลาธิษฐานของไมตรี (เมตตา). ลางพระองค์ก็ได้พระนามมาแต่คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า เช่น สมันตภัทรมาจากคำขยายพระพุทธเจ้า สมณฑกทรก. มัญชุศรีอาจมาจาก มณฺฑุ-โฆษ หรือ มณฺฑุ-สุวร พระนามของพระโพธิสัตว์ เช่น พระมหาสถามปราบตะ เป็นนามที่ได้จากคุณศัพท์ที่ขยายพระพรหมในลัทธิฮินดู พระนามเช่น วัชรปาณี กษิติครรภ แสดงให้เห็นอิทธิพลของลัทธิฮินดู

ในจำนวนเหล่านี้ แต่เดิม พระมัญชุศรี เป็นผู้ที่ได้รับความสำคัญมากที่สุด อย่างไรก็ตามฐานะของแต่ละพระองค์เท่าเทียมกัน^๑ แต่ในเวลาต่อมาการเน้นเรื่องความกรุณา เป็นเหตุให้ พระอวโลกิเตศวร เป็นผู้ได้รับความสำคัญและกลายเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด เป็นที่รวมของคุณธรรมความดีงามทั้งปวง และรวมเอาหน้าที่ของพระโพธิสัตว์องค์อื่น ๆ เข้าไว้ทั้งหมด เอช ดายาล กล่าวสรุปเรื่องนี้ไว้ว่า

¹ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 36.

² Ibid. p. 36.

ความกรุณา (ความสงสาร ความเอื้อเอ็นดู, ความรัก ความเอื้ออาทร) กับ
บุคลิกหลักฐานของความกรุณา คือ พระอวโลกิเตศวร เป็นสิ่งที่ครอบคลุมทุก
อย่าง เป็นจุดหมายสุดท้าย และเป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนิกชน^๑

พระพุทธเจ้ากับพระโพธิสัตว์

แต่เดิมพระพุทธเจ้ายอมสัมพันธ์กับพระโพธิสัตว์อย่างใกล้ชิด เพราะพระโพธิ-
สัตว์คือพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ เมื่อเกิดอุคคตติพระโพธิสัตว์ขึ้น พระพุทธเจ้าก็ทรง
เป็นผู้เทศนา สั่งสอนให้คนมีความคิดที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อพระโพธิสัตว์เหล่านั้นได้
บำเพ็ญบารมี พร้อมมูลก็จะไต่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ครั้นถึงพุทธศาสนิกชนในขั้นหลัง พระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่ยืดเวลาของการที่
จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าออกไป แม้จะไต่บารมีครบบริบูรณ์แล้วก็ตาม ก็ยังไม่เข้า
นิรวาณ แต่ลักษณะและอำนาจเป็นราวกะไต่ตรัสรู้แล้ว และลาภกรณี เช่น กรณีของพระ-
อวโลกิเตศวร กลายเป็นผู้ทำให้เกิดพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์ทรงสั่งสอนให้ผู้อื่นเป็น
พระพุทธเจ้า โดยที่ตนเองยังไม่ยอมเป็นพระพุทธเจ้า

ลักษณะดังกล่าวข้างต้น จึงเป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์ โดยเฉพาะพระโพธิสัตว์
มหาสัตว์ แยกออกจากพระพุทธเจ้าเป็นเอกเทศ เป็นเทพเจ้าหมวดหนึ่งซึ่งมีลักษณะมี

^๑ Ibid. p. 46.

Karuṇā (mercy, pity, love, compassion) and its
personification symbol, Avalokiteśvara, are all-in-
all. This is the last word and the consummation
of the Mahāyāna.

หน้าที่แยกจากหน้าที่และลักษณะของพระพุทธรเจ้า ในระบบทางพุทธวิทยาของมหายานระยะ
 หลัง พระโพธิสัตว์มหาสัตว์เป็นเทพเจ้าหมวดหนึ่ง แยกจากพระพุทธรเจ้าอื่น ๆ คือ
 ธรรมกาย ได้รับการทำบุคลลาธิฐานเป็นพระอาทิพุทธ ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับพรหมัน
 ในลัทธิพราหมณ์พระองค์ใดทรงเข้าชยาน มีพระพุทธรเจ้าที่เกิดชยานของพระองค์ ๕ พระ-
 องค์ เรียกว่าพระชยานิพุทธ ซึ่งก็เท่ากับ สัมโภคกาย ต่อจากนั้นพระชยานิพุทธใดทรงแบ่ง
 ภาวไปเกิดในโลกมนุษย์เรียกว่า พระมาฆิพุทธอีก ๕ องค์ แต่ละหมวดมีพระโพธิสัตว์เป็น
 ผู้ทำหน้าที่รักษาศาสนาในพุทธันดร และมีหน้าที่ให้ความช่วยเหลือมวลมนุษย์อีก ๕ พระองค์
 พระโพธิสัตว์เหล่านี้เรียกว่า ชยานิโพธิสัตว์ ลางครั้งเทียบเข้ากับชยานิพุทธ และกล่าวว่า
 เป็นสัมโภคกายด้วย^๒ ดังแผนผังต่อไปนี้

	กลาง	ตะวันออก	ใต้	ตะวันตก	เหนือ
<u>พระพุทธรเจ้า (สัมโภคกาย)</u>					
	ไวโรจนะ	อักษุภยะ	รัตนสัมภวะ	อมิตากะ	อโมฆลหิ
<u>พระโพธิสัตว์</u>					
	สมันตภัทระ	วัชรปาณี	รัตนปาณี	อวโลกิเตศวร	วิศวปาณี
				หรือ	ปัทมปาณี
<u>พระพุทธรเจ้า (นิรมานกาย)</u>					
	กุกุสันธะ	โกนาคัมมณะ	กัสสปะ	เศาตมะ	เมตเตยยะ

1. Buddhology.
2. A. Getty, Gods of Northern Buddhism
 (Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1978),
 pp. 4, 28-30, 44-46.
3. Ananda K. Coomaraswamy, Buddha and the Gospel
of Buddhism, p. 249.

๔. ขั้นตอนของการเป็นพระโพธิสัตว์

การเป็นพระโพธิสัตว์ของมหายาน มีขั้นตอนซับซ้อนขึ้นกว่าพุทธศาสนาในช่วงแยกเป็นสำนักต่าง ๆ โดยเพิ่มการบำเพ็ญธรรมก่อนการตั้งปณิธาน และการกล่าวถึงเรื่องภูมิของพระโพธิสัตว์อันเป็นผลจากการบำเพ็ญธรรมะต่าง ๆ ซับซ้อนขึ้นอีกมากมาย ลักษณะของขั้นตอนเป็นการเลียนแบบของพระอรหันต์ แลวนำมาขยายให้เข้ากับความคิดของพุทธศาสนามหายาน^๑

เรื่องราวของขั้นตอนนี้จะกล่าวละเอียดในบทที่ ๕ และบทต่อไป ด้วยเหตุที่เป็นการกล่าวถึงความคิดเรื่องนี้ในทุกประเด็น ทั้งจุดหมายการบำเพ็ญธรรม ผลของการบำเพ็ญธรรม อำนาจและหน้าที่ของพระโพธิสัตว์

เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในมหายานครอบคลุมความคิดทุกอย่างในพุทธศาสนา มหายานมีเรื่องราวและรายละเอียดมากมายต่าง ๆ กันไปในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวข้างต้น ความคิดที่เป็นอุดมคติโพธิสัตว์สื่อให้เห็นถึงความหมายของคำว่า โพธิสัตว์ ที่ว่าเป็นผู้มุ่งหมายต่อโพธิญาณ และลักษณะของพระโพธิสัตว์มหาสัตว์ หรือ การกล่าวถึงปรัชญาของพระโพธิสัตว์ สื่อให้เห็นความหมายของคำว่า พระโพธิสัตว์ว่า เป็นผู้มีแก่นหรือสาระคือโพธิ หรือเป็นโพธิที่ปรากฏเป็นสิ่งมีชีวิต

¹ ERE. III : 743.

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ตั้งแต่คัมภีร์ตั้งเดิมจนถึงคัมภีร์มหายานาค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปจากประวัติบุคคล เป็นหมวดหรือประเภทของบุคคลผู้มุ่งหมายไปสู่โพธิ และในที่สุดได้กลายเป็นเหล่าเทพเจ้าผู้รักษาที่ปกป้องโลกไปในที่สุด อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า วิถีทางแห่งปัญญาแต่เดิมค่อย ๆ ได้รับการแทนที่โดยวิถีทางแห่งความกรุณา และการกระทำเพื่อผู้อื่น อานันตะ เก กุมารสวามี (Ananda K. Coomaraswamy) ได้กล่าวสรุปเรื่องนี้ไว้ว่า

กลางที่เราอาจจะไม่ต้องเทียบคุณค่าคำสอนของทั้งสองนิกายก็ได้ (เพราะ) วิถีทาง (มรรค-ทางหลุดพ้น) ด้วยความรู้ ย่อมเป็นที่พึงใจของคนกลางพวก วิถีทางแห่งความรักและการกระทำ (เพื่อผู้อื่น) ก็เป็นที่พึงใจของคนอีกกลุ่มหนึ่ง กลุ่มหลังนี้มีจำนวนมากกวากลุ่มแรก ผู้ที่หลุดพ้นด้วยความรู้ย่อมอยู่ห่างจากโลก จากความหวังและความกลัวของโลก โหโลกไต่แต่ความรู้ที่จะนำผู้อื่นไปในทางเดียวกับตน ส่วนผู้ที่ได้รับแรงผลักดันจากความรัก และปัญญาของตนเอง เพื่อที่จะกระทำกิจอันไม่มีทางสิ้นสุดนั้น ความต้องการเกี่ยวกับชีวิตของเขาได้สิ้นสุดลงแล้ว แต่แรงปรารถนาของเขายังคงอยู่ในลักษณะที่ประเสริฐ ผนึกการเห็นแก่ตัว และที่สุดก็ได้บรรลุจุดหมายเดียวกับผู้ที่หลุดพ้น ด้วยความรู้ในขณะเดียวกัน ก็ยังได้ประสานหลักคำสอนเข้ากับสังคม ทั้งได้รวมการปลีกตนออกจากโลก เขากับการกระทำเพื่อผู้อื่นด้วย¹

¹ Ananda K. Coomaraswamy, Buddha and the Gospel of Buddhism, p. 228.

Perhaps we need not determine the relative value of either school : the way of knowledge will ever appeal to some, and the way of love and action to others, and the latter the majority. Those

who are saved by knowledge stand apart from the world and its hopes and fears, offering to the world only that knowledge which shall enable others to stand aside in the same way : those others who are moved by their love and wisdom to perpetual activity in whom the will to life is dead, but the will to power yet survives in its noblest and most impersonal form - attain at last the same goal, and in the meanwhile effect a reconciliation of religion with the world, and the union of renunciation with action.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย